

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

TOPOGRAFII BECCHEFENI LA ÎNCEPUTUL...

SI...

MA...

...EDINI POLITICE SI ... (1910-1939)

ION ETIOPLEANU

... 23 AUGUST 1944 IN CONTEXTUL POLITICII
... DE ROMANIA (II)

IOAN CHIFER

ISTORIE UNIVERSALA

...EL FACTORULUI DEMOGRAFIC IN SPANIA SECOLULUI DE AUR

EUGEN DENZE

DOCUMENTAR

...TEMPORELA LA INFORMATIILE CARTOGRAFICE

FLORENTA IVANIC

...VERII STIINTIFICE

CARTEA ROMANEASCA
SI STRANA DE ISTORIE

10

TOMUL 42

1989

OCTOMBRIE

EDITURA ACADEMIEI ROMANE
www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții. Prețul unui abonament anual este de 180 lei. Revista de istorie apare de 12 ori pe an.

Cititorii din străinătate se pot abona la „Revista de istorie” adresându-se la ROMPRESFILATELIA. Departamentul Export-Import-presă. P.O. Box — 12—201. Telex 10376 prsfi r — București, Calea Griviței nr. 64—66.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa colectivului de redacție al revistei „REVISTA DE ISTORIE”.

Colectivul de redacție :

ION APOSTOL (redactor șef-adjunct), MIHAI OPRÎTESCU,
NAGY PIENARU

Adresa Redacției :

B-dul Aviatorilor, nr. 1

71247 — București, tel. 50 72 41

www.dacoromanica.ro

REVISTA DE ISTORIE

TOM 42, NR. 10

Octombrie 1989

ISTORIA ROMÂNIEI

VASILE LICA, Captivii romani în Dacia	983
MARIUS OPREA, Tipografiile bucureșteni la începutul epocii moderne	991
ION BITOLEANU, Imperativul unei noi ordini politice și economice internaționale în dezbaterile parlamentului român (1919-1939)	1003
IOAN CHIPER, Actul istoric de la 23 August 1944 în contextul politicii marilor puteri față de România (II)	1019

ISTORIE UNIVERSALĂ

EUGEN DENIZE, Rolul factorului demografic în Spania Secolului de Aur	1035
--	------

DOCUMENTAR

FLORENȚA IVANIUC, Valoarea temporală a informației cartografice	1043
---	------

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

Simpozionul româno-italian de istorie „Aspecte ale unității române și italiene” (<i>Raluca Tomi</i>); Călătorie de studii în Marea Britanie (<i>Paul Cernovodeanu</i>)	1052
--	------

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

* * * <i>Constantin Brâncoveanu</i> , Edit. Academiei, București, 1989, 285 p. (<i>Maria G. Oigescu</i>)	1059
M. IOBOSIA, I. SAIZU, <i>Cultură și economie (Puncte de vedere din perioada interbelică)</i> , Edit. Junimea, Iași, 1986, 304 p. (<i>Ioan Babici</i>)	1061
* * * <i>Montagnes, Fleuves, Forêts dans l'Histoire. Barrières ou lignes de convergence? Berge, Flüsse, Wälder in der Geschichte. Hindernisse oder Begegnungsräume?</i> , ed. Jean-François Bergier, Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, 1989, 239 p. (<i>Nagy Pienau</i>)	1062
FRANÇOIS CHAMOIX, <i>Civilizația elenistică</i> , 2 vol., Edit. Meridiane, București, 1985, 584 + 228 p. (<i>Cecilia Ioniță</i>)	1065

REVISTA DE ISTORIE

TOME 42, N° 10

Octobre 1989

HISTOIRE DE LA ROUMANIE

VASILE I ICA, Les captifs romains de Dacie	983
MARIUS OPREA, Les typographes bucarestoises au début de l'époque moderne	991
ION BITOLIANU, L'impératif d'un nouvel ordre politique et économique international dans les débats du Parlement roumain (1919—1939)	1003
IOAN CHIPER, L'acte historique du 23 Août 1944 dans le contexte de la politique des grandes puissances à l'égard de la Roumanie (II)	1019

HISTOIRE UNIVERSELLE

EUGEN DENIZE, Le rôle du facteur démographique dans l'Espagne au Siècle d'Or	1035
--	------

DOCUMENTAIRE

FLORENȚA IVANIUC, La valeur temporelle de l'information cartographique	1043
--	------

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

Le symposium roumano-italien d'histoire „Aspects de l'unité roumaine et italienne” (Raluca Tomi); Voyage d'études en Grande-Bretagne (Paul Cernovodcanu)	1053
--	------

LE LIVRE ROUMAIN ET ÉTRANGER D'HISTOIRE

* * *, Constantin Brâncoveanu (Constantin Brancovan), Edit. Academiei, București, 1989, 285 p. (Maria Georgescu)	1059
M. TODOSIA, I. SAIZU, Cultură și economie (Puncte de vedere din perioada interbelică) (Culture et économie (Points de vue de l'entre-deux-guerres)), Edit. Junimea, Iași, 1986, 304 p. (Ioan Babici)	1061
* * *, Montagnes, Fleuves, Forêts dans l'Histoire. Barrières ou lignes de convergence? Berge, Flüsse, Wälder in der Geschichte. Hindernisse oder Begegnungsräume?, éd. Jean-François Bergier, Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, 1989, 239 p. (Nagy Picnaru)	1062
FRANÇOIS CHAMOUX, Civilizația elenistică (La civilisation hellénique), 2 vol., Edit. Meridiane, Bucarest, 1985, 584 + 228 p. (Cecilia Ionuță)	1065

CAPTIVII ROMANI ÎN DACIA

VASILE LICA

Unul din aspectele prea puțin studiate ale relațiilor daco-romane este cel privitor la captivii romani aflați în Dacia înainte de cucerirea traiană. Problema este dintre cele mai interesante și nu se reduce doar la relevarea numărului și a statutului juridic al acestor captivi.

După opinia noastră nu există vreun studiu consacrat în mod special acestei probleme. Singurul care a avut ideea de a analiza statutul — sub unghi social — al captivilor în Dacia, indiferent de etnicul lor, a fost regretatul nostru profesor, Nicolae Gostar. El a sugerat ca unul din capitolele monografiei *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal* să se intituleze *Sclavii și captivii*¹, având în vedere frecvența mențiunilor literare despre prizonierii de război din regatul dac. În cuprinsul acestui capitol, problema a fost abordată doar sub aspect social, potrivit economiei monografiei noastre². Nu s-a procedat, în mod special, la identificarea riguroasă a „naționalității” acestor captivi, fapt dificil de realizat. În acest studiu, va fi analizat statutul captivilor romani în Dacia, dar aceasta va fi numai premisa, o bază documentară *sui-generis*, pentru că o abordare completă a problemei nu se poate opri aici; ea trebuie să ia în considerare nu doar *interpretatio Dacica*, ci și *interpretatio Romana* a statutului acestora în Dacia. Perspectiva propusă nu este, evident, inedită în istoriografia relațiilor Imperiului cu *externae gentes*³, ci doar

în analiza raporturilor Romei cu Dacia.

Captivii romani în Dacia sînt menționați în cîteva rînduri de către Cassius Dio. Există și o reprezentare a acestora pe Columna lui Traian (Scena XLV)⁴. La Iordanes, *Getica* 41, există informația că adorarea zeului Marte era însoțită de sacrificii umane, cei destinați acestora fiind aleși dintre prizonierii de război (*nam victimae eius mortes fuere captorum*), dar fără a se putea preciza „naționalitatea” lor. Așa cum s-a arătat, Cassius Dio este cel care evidentiază — în mod incontestabil — prezența captivilor romani în Dacia. Prima informație în acest sens arată că Decebal a trimis, cu solia fratelui său Diegis, lui Domițian — în afara armelor — „și cîțiva captivi (αἰχμαλώτων) ca și cum ar fi fost singurii pe care-i avea”⁵. Același Cassius Dio 68.9,3, descriind ofensiva romană din primul război către inima regatului dac, relatează și faptul că Traian a găsit — în fortificațiile cucerite — între altele și „prizonierii (τὰ αἰχμάλωτα) și steagul capturat de daci de la Fuscus”⁶. Expunînd împrejurările capturării lui Longinus, Cassius Dio 68.12,4 arată că Decebal ofera pentru libertul generalului „corpul neînsufletit al lui Longinus și zece prizonieri”⁷ (δέκα αἰχμαλώτων).

Impresia care se degajă din pasajele citate ale lui Cassius Dio este că autorul antic s-ar referi numai la soldați romani și, mai cu seamă,

la cei capturați în urma dezastrului din anul 87 al lui C. Fuscus, dar fără a-i uita și pe cei prinși odată cu Longinus⁸. De la Plinius cel Tânăr, *Epist. ad Traian.* 74,1, se știe că un anume Callidromus⁹, selav al lui Laberius Maximus¹⁰, guvernatorul provinciei Moesia Inferior, a fost capturat de către Susagus și „a fost trimis în dar de către Decebal lui Pacorus, regele parților”. Prin urmare, nu se poate limita categoria captivilor romani în Dacia numai la soldați¹¹, în cuprinsul ei fiind, nendoielnic, și un contingent civil, despre a cărui importanță nu se poate spune nimic precis.

Toate aceste informații arată că în cadrul „clasei”¹² sclavilor din Dacia captivii de război (*captivus*, αἰχμαλώτος) deci și cei romani — constituiau o categorie aparte, cu un statut special. Este aproape sigur că acești captivi se aflau în puterea regelui, a statului. Erau utilizați la diverse munci sau erau puși la dispoziție culturii publice al zeului Marte și — nu în ultimul rând — regele încerca să obțină, prin ei, avantaje politice¹³.

În această din urmă direcție, a utilizării captivilor romani, se află prețioase indicii privind reprezentările dacilor despre relațiile internaționale, în sensul apelului la *practica ostaticilor*¹⁴. Este înțelesul ce se desprinde din relatarea lui Cassius Dio 68.12,2 despre încercarea lui Decebal de a trata cu Traian, unul din mijloace fiind interpretarea poziției *captivului* Longinus¹⁵ drept statutul unui *ostatic*.

Această interpretare este însă unilaterală pentru că Roma nu dă niciodată ostatici¹⁶, ci doar primește. Există dovezi sigure că în Imperiu s-au aflat, în diferite momente, *ostatici* daci¹⁷, în afara unui însemnat număr de captivi de același neam.

Este un fapt bine cunoscut că, din momentul căderii în prizonierat, romanul devenea *servus hostium*, conform regulilor dreptului ginților. Din momentul căderii în *captivitas*, el suferea *capitis deminutio maxima*. Dacă murea în captivitate, printr-o ficțiune — introdusă de *lex Cornelia* din 80 î.e.n. — era considerat decedat chiar în momentul căderii în prizonierat. Întrucât — prin intervenția statului roman, prin răscumpărare, prin evadare — captivii reveneau acasă, dreptul roman a creat *ius postliminii*¹⁸ (= dreptul de reînțoarcere), prin care era anulată *capitis deminutio maxima*. *Postliminium*¹⁹ considera că respectivul beneficiar al lui *ius p.* nu a fost niciodată *captivus* și, deci, niciodată *servus*²⁰; făcând abstracție de timpul petrecut în prizonierat, ficțiunea privea exercitarea tuturor drepturilor fostului captiv ca neîntreruptă.

Această scurtă „digresiune” juridică a vrut să evidențieze distanța dintre *interpretatio Dacica*²¹ și cea *Romana* privind statutul captivilor romani din Dacia, în sensul că niciodată Roma nu va accepta ca un *captivus Romanus* să fie considerat de către deținătorul său drept un *obsides* (ostatic).

Și cu această din urmă remarcă intră în discuție un alt aspect: *ius p.* devine important nu doar pentru dreptul privat, ci și pentru domeniul relațiilor Romei cu *externae gentes*²². În fapt, *ius p.* reprezintă un alt element al problemei binecunoscute a caracterului „flotant” al frontierelor Imperiului, pe care E. Kornemann l-a surprins cu o formulă inspirată: „die unsichtbaren Grenzen”²³. Desigur că omul modern își reprezintă mai greu faptul că nu se știe exact unde se aflau frontierele

Imperiului, întrucît *limes-ul*, în ultimă instanță, nu coincidea cu *fines Imperii*. Faptul acesta iese și mai mult în evidență, sub unghi juridic, în cazul aplicării amintitului *ius p.* Juriștii romani sînt în dezacord — și la fel și cei moderni — atunci cînd trebuie să precizeze dacă *ius. p.* intră în vigoare „numai în caz de reîntoarcere pe pămînt roman propriu-zis sau, în egală măsură, dacă captivul a revenit numai pe teritoriul unui aliat sau al unui popor dependent de metropolă”²⁴. Chestiunea este complicată prin intervenția politicului într-un domeniu în care dreptul căuta să normeze, prin reguli coerente, „o realitate instabilă și multiplă”²⁵, în sensul că, din punct de vedere juridic, popoarele învinse de Roma îi erau străine dar, politic, sînt controlate de ea. Cu aceste popoare, Roma întreține relații de natură internațională, în același mod cum o făcea cu popoarele pe care nu le-a învins niciodată. Cu o formulă sintetică și precisă, M. Lemosse caracteriza această realitate: „Ils sont à un point de vue au-dehors, à un autre point de vue au-dedans, de ces frontières qualifiées d’invisibles”²⁶.

Prin urmare, cercetarea problemei captivilor romani din Dacia este relevantă și pentru cunoașterea statutului regatului dac în raport cu Imperiul. Era, așadar, Dacia lui Decebal în afara sau în interiorul „de ces frontières qualifiées d’invisibles”?

Un început de răspuns poate fi sugerat de cronologia mențiunilor prezenței captivilor romani din Dacia, așa cum rezultă ea din opera lui Cassius Dio. Un număr de prizonieri romani, proveniți în urma înfrîngerii lui C. Fuscus, sînt înapoiți prin Diegis în anul 89, înainte de încheierea și confirmarea *foedus*-ului de către Senat. Restul acestor captivi — susține Cassius Dio — au fost eliberați spre sfîrșitul primului război dacic, în anul 102. În final, episodul Longinus — cînd Decebal oferă zece captivi — se datează în anul 105, dar după 4 iunie²⁷, cînd regele dac este declarat *hostis* de către Senat.

Prin urmare, nu există nici o informație directă despre romani, revenirea în imperiu a unor captivi în Dacia după încheierea păcii în 89 și 102²⁸. O asemenea informație ar clarifica, incontestabil, problema dacă între Imperiu și regatul dac era sau nu aplicat *ius p.*

Dar din relatarea lui Cassius Dio 68.9,3, privind romanii eliberați de către Traian în *I Dacicum*, poate rezulta o indicație în acest sens, întrucît istoricul antic este categoric în a le atribui statutul de captivi²⁹. Nu există siguranța absolută că toți acești romani au fost capturați înainte de începutul primului război dacic, dar faptul este mai puțin important cît timp o parte a acestora erau dintre soldații învinsului C. Fuscus. Se poate admite, deci, că — în perioada cît relațiile daco-romane erau sub regimul *foedus*-ului din anul 89 — în regatul dac se aflau destui romani în *captivitas*. Este important de precizat acest fapt pentru că, potrivit lui F. de Visscher³⁰, *captivus* nu beneficiază de *ius p.* dacă el continuă să rămînă de bunăvoie la fostul adversar și după încheierea războiului. Sau Cassius Dio 68.9,3 îi desemnează pe acești romani drept *αἰχμάλωτοι*, captivi, în vreme ce pe aceia atrași de ofertele pecuniare ale lui Diurpaneus-Decebal³¹ îi numește *αὐτομόλοι*, dezertori (68.9,5; 68.10,3). Prin urmare, acești *αἰχμάλωτοι* beneficiau, incontestabil, de *ius p.* Există, așadar, dovada (sau cel puțin începutul ei) că între Imperiu și Dacia se aplica *ius p.*

Înainte de a formula concluziile finale și cu riscul de a depăși cadrul cronologic anunțat inițial, va urma o scurtă analiză a statutului captivilor romani în teritoriile locuite de dacii rămași liberi după anul 106 e.n. ³².

Acești captivi din *Barbaricum*-ul dunărean se numărau cu zecile de mii ³³, între ei un contingent însemnat fiind în mâinile dacilor din afara provinciei Dacia. În acest sens, sursele antice relevă date deosebit de interesante. Cassius Dio 72.3,2, arată că împăratul Commodus „luă ostatici și prizonieri de la buri în mare număr și de la alții (*scil.* daci ³⁴) mai primi 15 000 de oameni” ³⁵. Monumentele epigrafice indică și ele prezența captivilor romani în mâinile dacilor liberi ³⁶. Desigur că Imperiul nu putea rămâne indiferent la atare situație și s-a preocupat de apărarea intereselor acestor nefericiți locuitori ai săi, impunând barbarilor eliberarea lor, ceea ce — de multe ori — reușea. Această preocupare s-a materializat și în „rezoluțiile” imperiale — *rescripta* — privind condițiile în care trebuia aplicat *ius p.* Așa, de exemplu, Ulpianus, *Dig.* 49.15,9 : „Fiul născut la dușmani, dacă se întoarce la vatră (*si postlimanio redierit*), are drepturile fiului (legitim)” ³⁷, ceea ce rezultă, incontestabil, din *rescriptum*-ul lui Septimius Severus către C. Ovinus Tertullus ³⁸, guvernatorul provinciei Moesia Inferior, *rescriptum* întărit și de împăratul următor, Caracalla. Evident, aici nu sînt nominalizați dacii liberi între jefuitoarii Imperiului și deținătorii de captivi romani. Dar nici nu pot fi excluși dintre aceștia ³⁹.

Fără a mai insista prea mult asupra chestiunii, se impune concluzia incontestabilă că între Imperiu și „regatele” ⁴⁰ dacilor liberi se aplica *ius p.* Cu rezerva impusă de „postelasicismul” unora din realități, se afla — aici — încă un argument pentru definirea statutului Daciei lui Decebal în raport cu Imperiul.

La încheierea acestor prezentări și analize a datelor privitoare la captivii romani în Dacia înainte de anul 106 e.n., se desprind câteva concluzii supuse, evident, cautiunii.

În regatul dac exista, între prizonierii de război, și un număr de *captivi romani*, despre a cărui mărime nu există informații circumstanțiate. Acești captivi erau la dispoziția regelui, care îi utiliza la lucrări publice și îi oferea cultului zeului Marte (Iordanes, *Getica* 41 ; Columna lui Traian, Sc. XLV ?). În imposibilitate de a impune Româi cedarea de ostatici, dacii încearcă să utilizeze pe unii dintre captivi — cei de vază, *e.g.* Longinus — drept ostatici, dar fără succes. Rezultă, și de aici, că dacii cunoșteau și utilizau acest mijloc al relațiilor internaționale : *practica ostaticilor* ⁴¹. Prezența captivilor romani în Dacia înainte de anul 106, iar după această dată și în teritoriile fostului regat, neintegrate provinciei, reprezintă — mai ales aici — unul din factorii promotori ai romanizării.

Dar poate cea mai importantă concluzie a acestui studiu este relevarea a încă unui element prin care se poate nuanța mai precis statutul regatului dac în raport cu Roma.

Foedus-ul ⁴² din anul 89 relevă că Dacia a intrat în sistemul roman, în zona exterioară de securitate sau, dacă vrem, la marginea acelor „unsichtbaren Grenzen”, dar nu se pot stabili cu mare exactitate limitele controlului roman în Dacia. Sau introducerea în discuție a lui *ius p.* aduce

un plus de lumină, în sensul că — așa cum observa Th. Mommsen — „se exclude *p. pretutindenii* unde o urmărire legală romană era posibilă”⁴³. Ori izvoarele asigură că între Imperiu și Dacia *ius p.* se aplica chiar atunci când, între anii 102—105 e.n., situația regatului era critică, o parte a sa devenind provincie romană⁴⁴.

La întrebarea anterioară — unde se găsea Dacia din vremea *foedusului* în raport cu aceste „frontiere invizibile” — trebuie, deci, să fie urmată soluția propusă de M. Lemosse⁴⁵: din punct de vedere politic, regatul dac se găsea în interiorul acestor frontiere⁴⁶ dar, *juridic, era în exteriorul lor*.

NOTE

¹ N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984, p. 111—122.

² Fișele de lucru ale prof. N. Gostar, fise care au intrat în masa documentară a redactării capitolului în cauză, enumeră doar sursele literare antice relative la străinii-captivi în Dacia, fără vreun comentariu, așa încât este greu de presupus cum gindea profesorul cercetarea viitoare a problemei.

³ G. Walsler, *Rom, das Reich und die fremden Völker in der Geschichtsschreibung der frühen Kaiserzeit*, Baden-Baden, 1951, p. 67, n. 304 pentru *externae gentes* sau *externae gentes*.

⁴ Pentru interpretare, cf. N. Gostar, V. Lica, *op. cit.*, p. 118; R. Vulpe, *Columna lui Traian. Monument al etnogenezei românilor*, București, 1988, p. 102—103, 105.

⁵ Cassius Dio 67, 7,2. Traducere Adelina Piatkowski în Cassius Dio, *Istoria Romană*, București, 1985, p. 289.

⁶ Traducerea, *ibidem*, p. 303.

⁷ *Ibidem*, p. 306. Erau și captivi romani între cei care au îngropat tezaurul lui Decebal în apa Sargeticiei (Cassius Dio 68, 14, 4)?

⁸ Asupra stării social-profesionale a captivilor romani din Dacia nu se pot trage concluzii decisive din consecvența, relativă, a lui Cassius Dio (51.24,7; 68.10, 1; 71.11, 2; 71.13,2, 72.3,2 etc.) de a denumi prizonierul de război prin *αἰχμάλωτος* (= „taken by the spear, captive, prisoner” — LSJ, Oxford, 1961⁹, p. 45), de la *ἡ αἰχμή* = „point of a spear”) în sensul de a desemna numai pe cei capturați în luptă regulată, adică pe *soldaii*. Plutarh, *Sentent. Ataias*, 3, arată că flautistul Ismenias este — la Ataias — un *αἰχμάλωτος*. La fel, Diod. Sicul. 21, 11, cînd se referă la Agathocles aflat în mîinile geților sau la soldații lui Lysimachos aflați — cu regele lor — în aceeași situație (21.12,4). Dar tot Diod Sicul. 21.12,3; 21.12,4 califică situația diadohului — în același moment — printr-un derivat al verbului *ἀλίσχομαι* (to be taken, conquered—LSJ, 66) *τὸν ἡλωκότα βασιλέα*. La fel, Cassius Dio 68.12,4; 68.14,3. Cf. și Plutarh, *Demetr.*, 39; Memnon 27.7 (39); Dexippos, *Chron. univ.* fr. 22(16) etc.

⁹ Despre care, cf. D. Tudor, *Istoria sclavaajului în Dacia romană*, București, 1957, 61—69.

¹⁰ PIR², V. 1, n. 9, 2—4.

¹¹ Pentru care dreptul roman are prevederi speciale în cazul căderii în prizonierat. Cf. H. Kreller, *RE*, XXII, p. 867; Fr. De Martino, *Storia della Costituzione Romana*², IV, 2, Napoli, 1975, p. 941—942.

¹² Pentru o circumstanțiată înțelegere a rolului sclavilor în societatea dacă, cunoașterea realităților greco-romane este deosebit de utilă. Cf. W. L. Westerman, *The Slave Systems of the Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, 1955; N. Gostar, V. Lica, *op. cit.*, p. 111—122, 175—176, pentru bibliografie și izvoare.

¹³ N. Gostar, V. Lica, *op. cit.*, p. 118.

¹⁴ „Antecedente” ale acestei practici în politica lui Zahmodegikos față de Histria, Cf. *JSM*, I, ed. D. M. Pippidi, 69, nr. 8, r. 6—11, cu un subtil comentariu al editorului.

¹⁵ Despre Longinus, remarcabilul studiu al lui N. Gostar, *Alia-Iași*, XIII, 1976, p. 53—69.

¹⁶ Relevat, parțial, de A. Aymard, *JRS*, LI, 1961, p. 137 și Émilienne Demougeout, *Latomus*, XXXVII, 1978, p. 911, 912. Trebuie adăugat și Titus Livius, *Perioch.* 65, care întărește informația din Caesar, *Bell. Gall.* 1.7, 4; 1.12,5.

¹⁷ V. Lica, *Die dalischen Geiseln im Römischen Reich*, StCl, XXVI, 1989, p. 35—44.

¹⁸ Cf., pentru date generale, H. Kreller, RE, XXII, p. 863—873; F. De Vischer, în *Festschrift P. Koschaker*, I, Weimar, 1939, p. 367—385; M. Lemosse, *Le régime des relations internationales dans le Haut-Empire Romain*, Paris, 1967, p. 8—14; F. De Martino, *op. cit.*, p. 941—942 etc.

¹⁹ Pentru etimologie, F. De Vischer, *loc. cit.*, p. 368—370, nr. 2—14; H. Kreller, RE XXII, p. 865, dar și F. Baudry (Ch. Lécrivain) în Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités*, IV, 1, p. 604, *s.v. postliminium* etc.

²⁰ A. Leonhard, RE, III, p. 1 555, *s. v. captivitas*.

²¹ Utilizarea termenului de *interpretatio Dacica* nu trebuie să ducă la reprezentarea unui corp de norme juridice la daci, de felul celor din lumea greco-romană.

²² F. De Vischer, *loc. cit.*, p. 367 urm.; M. Lemosse, *op. cit.*, p. 9.

²³ E. Korneinann, *Staaten-Völker-Männer*, Leipzig, 1934, p. 96 urm. Cf. și observația lui M. Lemosse, *op. cit.*, p. 8; J. Vogt, *Orbis*, Frciburg, 1960, p. 190.

²⁴ Pentru literatura antică și modernă, cu toate controversele ei, cf. Th. Mommsen, *Diuit public romain*, VI, 2, ed. franceză P. -F. Girard, Paris, 1889, p. 282, nr. 1; F. De Vischer, *loc. cit.*, p. 373, nr. 23; H. Kreller, RE, XXII, p. 867—868; M. Lemosse, *op. cit.*, p. 9, după care este redactat paragraful următor.

²⁵ M. Lemosse, *op. cit.*, p. 13.

²⁶ *Ibidem*, p. 14.

²⁷ Pentru că nu există, din păcate, nici o informație de unde să rezulte că un roman — *captivus* la alți barbari — în drum spre casă beneficiază de *p.* în momentul în care intră în Dacia, ceea ce ar simplifica lucrurile.

²⁸ A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, XIII, 1, Roma, 1947, p. 197; *Fastii Ostienses*, ed. L. Vidman, Praga, 1957, p. 18.

²⁹ Prin utilizarea termenului *αἰχμάλωτος* (*supra*, n. 8).

³⁰ F. De Vischer, RIDA, X, 1956, p. 197—226, F. De Martino, *op. cit.*, p. 942.

³¹ Pentru *Diurpaneus* = *Decebalus*, cf. N. Gostar, SCIVA, 35, 1, 1984, p. 45—53, (notele redactate de V. Lica); C. Preda, Dacia, N. S., XXVI, 1—2, 1987, p. 9—10.

³² N. Gostar, *The Ancient Character of the Roman Element in the East of the Carpathians*, AIIA—Iași, XVII, 1980, p. 1—9 (ed. V. Lica), unde prezența captivilor romani în aceste regiuni este considerată, lingă transhumanță, factor activ al romanizării dacilor liberi dintre Carpați și Nistru.

³³ *Ibidem*, p. 6.

³⁴ Idem, ΔΑΚΟΙ în *Historia Romana a lui Dio Cassius*, AIIA — Iași, XV, 1978, p. 121—123, unde, după o remarcabilă demonstrație filologic-paleografică și istorică, conchide că în pasajul citat în loc de ἄλλοι trebuie citit: Δάκοι.

³⁵ Traducere FHDR, I, 705, unde este respectată lecțiunea ἄλλοι. Adelina Piatkowski, *op. cit.*, III, p. 364, propune în 72.3,2, Βῆσοροι în loc de ἄλλοι, oferind, astfel, o traducere aproape liberă. Aceași autoare, *ibidem*, rămâne însă în 72.3,3, la τοῖς ἄλλοις, traducându-l, deci, prin „celorlalți”. În traducerea lui N. Gostar, după înlocuirea lui ἄλλοι („alții”) prin Δάκοι, textul citat devine inteligibil nu numai filologic, ci și istoric și logic: „atunci însă, fiindcă (burii) ajunseseră sleiți de puteri, (Commodus) trată cu aceștia, luă ostatici și aduse de la buri mulți captivi și de la daci cinsprezece mii și i-a silit pe daci să jure încît nici nu se vor stabili, nici nu-și vor paște (vitele, oile) în țara lor pe un teritoriu de patruzeci de stadii de la hotarele Daciei” (traducerea lui N. Gostar, *loc. cit.*, p. 123).

³⁶ CIL., III, 1054; CIL., III, 12447 (?). Nu pot fi neglijate nici CIL., VIII, 14667; CIL., VIII, 25679 analizate de către J. Kolendo, *Actes du VIIe Congrès intern. d'épigraphie gr eque l latine*, ed. D. M. Pippidi, București — Paris, 1979, p. 396—397.

³⁷ FHDR, II, p. 371. Pentru distanța dintre doctrina clasică și cea tirzie în această problemă, cf. H. Kreller, RE, XXII, p. 867 etc.

³⁸ Cunoscut, *e. g.*, și din CIL., III, 14667. Pentru activitatea sa, R. Vulpe, *DID*, p. 191 urm.

³⁹ Așa cum rezulta din titlurile triumfale *Dacicus maximus* și *Carpicus maximus* ale unor împărași romani. Cf. N. Gostar, *Actes „Eirene” XII*, București — Amsterdam, 1975, p. 643—645.

⁴⁰ Este un termen preluat din limba inscripțiilor: CIL., VI, 1801 — *Pieporus, rex Cois-stobocens*, fără acoperire în realitatea faptelor.

⁴¹ Ceea ce nu se releva în *Istoria dreptului românesc*, I, București, 1980, p. 80—82.

⁴² Cf. V. Lica, *Tratatul din anul 89 dintre Domitianus și Decebal*, comunicare la Sesiunea anuală a Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, mai 1987.

⁴³ Th. Mommsen, *op. cit.*, p. 282, nr. 1.

⁴⁴ Cf. N. Gostar, AIIA — Iași, XIII, 1976, p. 66 urm.

⁴⁵ M. Lemosse, *op. cit.*, p. 14.

⁴⁶ Pentru reprezentarea ce o aveau romanii despre statutul Daciei, este sugestivă remarca, cu toată encomiastica ei, a lui Martial 5.3,1 : *Accola iam nostrae Degis, Germanice, ripae* („Diegis, locuitor de pe țărmul care acum ne aparține . . .”, cf. FIIDR, I, p. 435).

LES CAPTIFS ROMAINS DE DACIE

Résumé

L'étude présente la situation des captifs romains de Dacie, considérés du point de vue du roi dace, mais aussi de l'Empire.

Parmi les prisonniers de guerre, il y avait dans le royaume dace un nombre important de *captifs romains* ; l'absence d'informations détaillées (n. 1,5, 6, 7) ne nous permet pas d'en préciser la proportion exacte. Ces captifs étaient à la disposition du roi. Celui-ci les utilisait aux travaux publics ou bien les offrait au culte du dieu Mars (Jord., *G.*, 41 ; Colonne de Trajan, sc. XLV ? ; n. 1,4). Sans pouvoir imposer à Rome de céder des otages, les Daces tentent d'utiliser certains captifs — e.g. Longinus — comme otages, mais sans succès (n. 17). De là il résulte que les Daces connaissaient et pratiquaient ce moyen dans les relations internationales (n. 14). La présence des captifs romains en Dacie avant l'an 106 et après cette date dans les territoires de l'ancien royaume non intégrés à la province constitue l'un des facteurs qui ont favorisé la romanisation (n. 32—37).

Mais peut-être la plus importante conclusion de cette étude est la mise en évidence d'un autre élément grâce auquel on peut préciser le statut du royaume dace par rapport à Rome.

Le *Foedus* (n. 42) de l'année 89 relève que la Dacie était entrée dans le système romain, dans la zone extérieure de sécurité ou, si l'on veut, en marge des « *unsichtbaren Grenzen* », mais on ne peut pas établir exactement les limites du contrôle romain en Dacie. La mise en question du *ius postliminii* apporte une lumière de plus dans le sens que — c'est Th. Mommsen qui le remarquait — « on l'exclut partout où une poursuite légale romaine était possible » (n. 43). Mais les sources confirment le fait qu'on appliquait le *ius. p.* dans les relations entre l'Empire et la Dacie même lorsque, entre les années 102—105 n. ère, la situation du royaume était critique, une partie de son territoire étant devenue province romaine (n. 44).

Quant à la situation de la Dacie, à l'époque du *foedus* de l'année 89, par rapport à ces „frontières invisibles”, il faut par conséquent accepter la solution proposée par M. Lemosse (n. 45) : du point de vue politique, le royaume dace se trouvait à l'intérieur de ces frontières (n. 46), mais *juridiquement il se situait à leur extérieur.*

TIPOGRAFII BUCUREȘTENI LA ÎNCEPUTUL EPOCII MODERNE

MARIUS OPREA

Schopenhauer numea cartea „memoria hîrtie a umanității”. De altfel aproape instantaneu cuvîntul *carte* ne trimite nu la corespondentul obiectual — real, ci la mesajul pe care ea îl cuprinde. Este o mentalitate „nemișcată” de-a lungul drumului de la tabu și caracterul inițiativ pînă la dedublarea culturală a lumii concrete într-o alta a ideilor, personajelor, cifrelor, a marilor teorii și micilor pasiuni; descurajînd și incitînd totodată, cartea a impus o considerație de care puține obiecte din preajmă se bucură din partea omului. Căci, înainte de toate, cartea este un obiect — presupune materie primă, tehnică de producție și difuzare, instituții de conservare și altele, punînd în mișcare un întreg mecanism social. Este nu numai imbold pentru progresul general stimulat de lumea ideilor, dar îl și reflectă în concretețea ei — o carte frumos alcătuită oglindește o epocă prosperă.

Începînd cu eforturile de fabricare a hîrtiei, sfîrșind cu munca legătorului și abilitatea negustorului, *funcția socială*¹ a cărții înseamnă posibilitatea de a cunoaște o epocă printr-o radiografie pe verticală, dezvoltînd imaginea unei lumi în mișcare. Dar cartea vorbește cel mai adesea implicit sau cu o mare discreție despre făuritorii ei materiali. Pentru a cunoaște acest univers pestrîț și totodată obscur al armatei micilor meseriași în slujba marilor spirite s-a urmărit o documentare adecvată.

Un bun prilej de studiu l-a oferit tipografia bucureșteană la sfîrșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX; aflat sub oblăduirea și controlul Mitropoliei, ea parcurgea însă o perioadă în care procese innoitoare i-au modificat esențial trăsăturile anterioare. Creșterea apetitului pentru lectură, deci și a tirajelor de carte, diversificarea gusturilor urmată de pierderea exclusivității cărților religioase în lista aparițiilor au constituit semnele vizibile ale schimbărilor conforme cu o mentalitate de sorginte iluministă. Deși în 1784 domnitorul Mihail Suțu instituisese pe lîngă cenzura mitropolitului și un control rigid și personal al aparițiilor², măsura nu poate stăvili aceste procese, sintetizate la 1817 în evenimentul înființării primei tipografii laice a Țării Românești³. Apanajul bisericii de unic lumnator al norodului era astfel încălecat, se anunțau timpuri noi al căror puls a fost simțit și marcat printre primii de tipografi.

Pe de altă parte, în perioada avută în vedere importanța economică crescîndă a tipăririi cărților duce la o evidență mai riguroasă a momentelor din cadrul acestei activități și deci la o consemnare a lor în scriptele mitropolitane, în condici sau acte separate. Documentele privind tipografia de la atelierele Mitropoliei sînt relativ numeroase și oferă informații extrem

de interesante, multe inedite, aducînd în lumină figurile unor oameni din epocă, promotori printre cei dintîi ai unui nou mod de gîndire și de viață.

Chiar în legătură cu ambianța în care aceștia își desfășurau activitatea, deci despre interiorul unui astfel de atelier, cunoaștem cîte ceva. Lăsînd la o parte inventarul tehnic aflat aici, „Catagrafia tipografii” din ianuarie 1829 amintește două încăperi sau poate chiar două corpuri de clădire, „casa <cu> teascurile” și „drugăria”⁴. Prima era imprimeria propriu-zisă, iar aceasta din urmă era nu doar spațiul în care se pregăteau șpalturile, ci servea și ca locuință. Termenul este polisemantic : în germană „drücker” înseamnă tipograf, sau „cel-ce-apasă”; dacă acesta ar fi sensul, „drugărie” s-ar fi numit locul care adăpostea teascurile. Luăm însă în considerare aici rezonanța slavă a cuvîntului, care denumea un spațiu în care mai mulți oameni lucrau și trăiau împreună, în „tovărășie”.

Mobilierul o dovedește; catagrafia din 1829 amintește două mese, patru scaune de lemn „i pac și 10 coștii (scăunele, n.n.) cu mic cu mare, 4 părechi picioare dă coștii, 1 pat dă scînduri”⁵. La fel, o plingere adresată Mitropoliei în iunie 1836 pentru stricăciunile aduse la Căldărușani în răstimpul funcționării tipografiei acolo menționează și șase paturi⁶. Lista a fost adăugită de părintele Ghenartie cu „lucrurile ce lipsesc”, între care 14 rogojini, probabil pentru așternut pe jos, „10 do-uri de perne, pinză de la 7 mindire, 1 dulap”; tot acesta constată și „5 scaune sfărimate”⁷. Se pare că nu de puține ori tipografii înnoptau în atelier după terminarea lucrului. Un argument în plus : în socoteala ținută la 1806 de tipograful Stanciu pentru cheltuielile pe care i le-a prilejuit închirierea atelierului de la Mitropolie sînt trecuți și 25 de taleri cu care cumpărase „cerga frat(elui) Ilie”⁸. Din ambianța interiorului nu lipseau micile obiecte casnice, utilizate în viața de zi cu zi. Stanciu aducea astfel tipografilor custuri, linguri, oale, străchini și altele cum ar fi o candelă, un zimbil, adică o coșniță din împletitură de papură pentru făcut piața și . . . un clopoțel, așezat probabil deasupra ușii de la intrare⁹. Catagrafia mai sus menționată adaugă „4 ceaune dă tiuci, la 1 păreche pirostriei dă fier, 2 doniți . . . (și) 1 puțină dă apă, 9 ceașlice (căni, n.n.) dă lemn, 3 borcane dă pămînt pentru ulei, 5 paneruri, 6 talere dă cositor, 1 păr(eche) vase mari”¹⁰, iar printre altele tipografii foloseau la Căldărușani „2 cărăfele, 1 păhar mare de cleștar, 1 chisea de cleștar pentru dulceață”¹¹.

Activitatea în atelier necesita o iluminare corespunzătoare. Pentru aceasta cumpăra Stanciu „14 geamuri sticle” de 23 taleri la sfîrșitul lui august 1806, luînd în noiembrie și trei perdele pentru ferestrele de la încăperea zețarilor¹². Treizeci de ani mai tîrziu, la atelierul de la Căldărușani erau „10 ferestre dă sticlă . . . una taleri 40 cu tot tacîmul ei, cu hiarăle i văpsitu”¹³. Se lucra și după lăsarea serii, lumina fiind asigurată lucrătorilor săi de Stanciu prin cumpărarea tot la sfîrșitul lui august 1806 a „4 sfeașnice și 6 mucări” pe 10 taleri, acesta cheltuind luna următoare 8 taleri „încă pe 3 sfeașnice și mucări”, alături de „o litră lumini de ceară”. În octombrie el mai lua „10 ocă luminări” pe 22 taleri și 20 parale, iar în noiembrie a cumpărat cu 27 taleri „10 ocă luminări” și „o jumătate oca lumini (de ceară)”¹⁴. Și catagrafia tipografiei la 1829 menționează „4 sfeașnice dă tinichea” folosite la iluminarea atelierului¹⁵.

Munca și traiul în tipografie necesitau întreținerea unei temperaturi corespunzătoare în vreme de iarnă și posibilitatea de a prepara ori încălzi

hrana sau leșia, rășini și altele necesare lucrului în tot timpul anului. Pentru aceasta Stanciu nota la sfârșitul lunii noiembrie 1806 cheltuirea a 70 taleri dați „pe leamne pină acum”¹⁶, iar între obiectele enumerate de catagrafia din 1829 reține atenția și un topor¹⁷. La Căldărușani aflăm de funcționarea unei sobe „în stilpi”, al cărei cost de 80 taleri ne-o arată ca destul de pretențioasă; alături de aceasta mai erau „5 sobe muscălești” la care au fost necesari 150 taleri — „care o fi bună să o meremetisească iar care o fi rea să o facă din nou”¹⁸ —, în afara cheltuielilor prilejuite de dispariția a „5 capace de her . . . de sus, 3 i pac de la gura sobelor de jos (și) doao table de tinichea ce era la sobe pă pardoseală”¹⁹, de care sînt învinuiți tipografi.

Cunoaștem cite ceva și despre clădirile în care se aflau tipografiile; mai multe în legătură cu cea de la Căldărușani. Aici, alături de atelierul propriu-zis, o chilie adăpostea bucătăria; ambele erau acoperite cu olane. O proiectată reparație a acoperișului necesita 5 000 de olane la prima și 3 000 la cea de-a doua; „meșteșugu olanelor de a le întoarce” era plătit cu 125 taleri, iar acestea se cumpărau în epocă la prețul de 30 taleri mia²⁰. Pereții erau de cărămidă; la amîndouă „meșteșugul zidării (pentru meremet” se ridica la 510 taleri, inclusiv „spoiala pă dinăuntru i pă dinafară”. Ferestrele aveau geamuri fixate în cercevele de lemn vopsite și se închideau cu ivăre de fier. Casa adăpostind tipografia avea o prispă pardosită cu scînduri de brad; dușumelele „toate din case (aici cu sensul de camere, n.n.) și din sală” erau de asemenea de brad. Aflăm și despre o sală mai mare, probabil imprimeria, alături de alte camere de locuit sau anexe ale atelierului. Numărul acestora era destul de mare, căci în clădire se constata la 21 iunie 1836 deteriorarea broaștelor de la ușile a opt încăperi²¹. Bucătăria era spațioasă, înglobînd probabil și o sală de mese; aici pardoseala s-a făcut prin placarea cu aproape 2000 de cărămizi²². Pe lîngă încăperile propriu-zise, tipografiile aveau și pivnițe în care se păstrau fie „buriele” cu litere și altele din inventarul tehnic, după cum s-a arătat anterior, fie alimentele pe tot timpul anului, murăturile și celelalte peste iarnă pentru hrana tipografilor, cum se va vedea mai jos. Pentru pivnița atelierului de la Căldărușani se cerea înlocuirea ușii-grătar de acolo, care dispăruse, cu una de aceeași valoare, adică de 60 taleri²³. În urma stricăciunilor puse în seama funcționării tipografiei aici se mai invocau sume pentru grinzi, cuie, var, nisip, „meșteșugu dulgherii la o casă i și la alta”, „meremetul învălitorii” și al unui dulap din bucătărie, pentru „văpsitul ușilor, meselor și scaunelor”²⁴.

La fel, tipografia de la Mitropolie avea „casa (cu) teascurile” (sala imprimeriei), o „drugărie” care îngloba și camera de locuit alături de cele destinate lucrului (am văzut că pentru ferestrele de la încăperea zețarilor Stanciu cumpăra perdele), sub acestea aflîndu-se pivnița, pomenită și ea în catagrafia din 1829; documentul nu amintește însă nimic în legătură cu vreo bucătărie, care funcționa probabil în aceeași clădire cu atelierul tipografic, existența ei fiind, cum se va vedea, neîndoielnică.

Pentru ocuparea acestor „acareturi” Stanciu, care contractase închirierea tipografiei pe 3 ani, plătea în octombrie, probabil chiar pe întii ale lunii, în 1806 — cînd se împlinea un an de la semnarea contractului cu Mitropolia — 21 taleri reprezentînd „chiria și sama” clădirii²⁵. La Căldărușani plîngerea logofătului Nicolae Brîncoveanu din 19 iunie

1836 arăta că „răp(osa)t(ul), întru fericire părintele mitropolit Grigorie . . . mi-au poruncit de am dat chiliile mele de la Cociocu Căldărușanilor ca să lucreze tipografi într-insele”, fără a aminti vreo chirie plătită pentru acestea ²⁶. Întrucît ei lucrau ca slujbași ai Mitropoliei și nu sub direcția unui particular „arendaș” al tipografiei, presupunem că problema chiriei clădirilor se rezolvase anterior între înaltele fețe bisericești; de altfel, la 22 februarie 1837 ieromonahul Daniil, starețul minăstirii, primea gratuit „doă rînduri de cărți” din ediția „Vietilor Sfinților” scoasă de sub teascuri acolo ²⁷.

Am observat că existau două modele de coordonare a activității tipografiei de la Mitropolie — unul laic de tip nou și altul de esență tradițională. Dacă în 1783 și 1789 frații Lazari din Ianina, întreprinzători comercianți, fabricanți de hîrtie și tipografi, înființau cu aprobarea domnului și a mitropolitului două ateliere tipografice, întiiul mai puțin cunoscut și cu o viață mai scurtă în care publicau „filadre spre învățatura copiilor”²⁸, iar al doilea pentru carte greacă ²⁹, la 1805 chiar cel de la Mitropolie era închiriat unui laic, tipografului Stanciu³⁰. Cîteva cuvinte, în cele ce urmează, despre această figură inedită din istoria tipografiei românești. Era de origine sîrb, dar venise probabil de la o vîrstă fragedă în București. Aici intra ca ucenic în atelierul Mitropoliei prin deceniul opt al secolului XVIII; datorită priceperii avansează ierarhic foarte rapid, semnînd apariția unei cărți în martie 1779 ³¹, ca „ostenitoriu la acest sfînt lucru (al tipăririi)” în calitate de logofăt. De acum înainte pînă în martie 1809 va coordona activitatea acestei tipografii, timp de 30 de ani tipărind aici 24 de titluri cu un total de 8 800 pagini, într-o medie de lucru de 24 pagini pe lună ³². Semna aparițiile fie Stanciu Tomovici sau Popovici, fie Stanciu Bucureșteanul, arătînd astfel prețuire pentru orașul în care a muncit întreaga viață și unde meritele i-au fost în multe rînduri recunoscute. Astfel, la 1784 domnitorul Mihail Suțu printr-un act din 29 februarie îl scutește „de dijmărit i vinărici pe bucatele seale” ³³. Mitropolia îl trece între embațicari, oferindu-i loc de casă în mahalaua Flămînda la o dată rămasă necunoscută; aici îl întîlnim în „ghenar leat 1797” martor la o vînzare ³⁴ și tot aici îl găsim la 30 septembrie 1800 dînd mărturie pentru cumpărarea casei de lîngă el de către zețarul Hera, noul său vecin și probabil coleg de muncă ³⁵. În 16 ianuarie 1807 Stanciu primea „afară din coprinsul locului casii celii vechi în mahalaoa Flămînda . . . stănjini șaisprezece și mai bun loc alătura în lung și în lat stănjini cinci . . .” pentru care se obliga să dea drept chirie „cîte o jumătate oca (de) ceară pe an” ³⁶, de fapt o plată simbolică. Favorizarea lui de către iconomia Mitropoliei nu era întîmplătoare, ci constituia recunoașterea prodigioasei activități tipografice. După numeroși ani de slujbă, el perfectă și încheia la 1 octombrie 1805 un contract de închiriere a atelierului de aici pe trei ani de zile pentru „a tipări cu a sa cheltuială pentru trebuința obștii și oareșcare a sa chiverniseală . . . mai întăi cărțile ce sânt acum trebuincioase și apoi sârbești”, deci nu-și uitase obirșia. Pe lîngă obligația de a repara instalațiile uzate sau sticcate de aici, pentru care primea de la Mitropolie un țigan „hierar” și altul „tămplar”, Stanciu avea în „zapt” la lucru și „feciorii tipografii”, plătindu-le „atăt simbria căt și mănecarea, cum să va putea învoi, casa Mitropolii nesupărînd-o de nimic”. În urma contractului, era dator să răspundă „la această milă ce au arătat prea sfinția sa asupra

mea . . . din toate rândurile cărților câte . . . 25 trătăji”, iar dacă va lucra în pagubă („ferească dumnezeu de se va întâmpla”) tipograful se angaja : „a mea să fie, pă sfînta Mitropolie să nu o supăr întru nimic”³⁷. Deși aflat la o vîrstă înaintată, bolnav (în catastihul ținut anul următor Stanciu cheltuia, după cum notase prin octombrie, 22 taleri pe „niște spirt cu doftorii pentru mine”)³⁸, în împrejurările în care izbucnise un nou război, acesta a izbutit cu mari eforturi să redea tipografiei mitropolitane ceva din strălucirea de odinioară. Astfel, de la 1 octombrie 1805 pînă în martie 1809 — deci în trei ani și jumătate — tipărea în regie proprie 4 titluri, însumînd un total de peste 1 600 de pagini, într-o medie de lucru ridicată la 34 pagini lunar³⁹. Stanciu dovedea ascultarea rugăminții sale drept o decizie înțeleaptă, demonstrînd nu doar calitățile personale de bun tehnician și afacerist întreprinzător, ci și ineficacitatea formulelor de organizare sub direcția Mitropoliei, care conserva o metodă de administrare învechită, autarhică, nepotrivită cu pulsul epocii în care oameni ca acest tipograf demonstrau anacronismul fricii de investiție.

În martie 1809 apărea sub semnătura sa un mic volum în 4° de 9 file cuprinzînd o *Învățătură creștinească* („în zilele prea blagocestivului împărat a toată Rossia, Alexandru Întîiu”) ⁴⁰, după care tipograful Stanciu înceta din viață în acele zile de ocupație rusească, în prima jumătate a lunii aprilie, căci la 4 mai de sub teascurile tipografiei pe care o condusese apărea o carte tipărită de ierodiaconul Andrei, „purtătoriu de grijă fiind tipografiei smeritul ieromonah Dionisie Cozianul, eclisiarh al Sfintei Mitropolii”⁴¹, sub a cărei administrație directă tipografia intra iarăși.

Aceasta numea un efor care supraveghea bunul mers al treburilor și plătea lucrătorii după un așezămînt (contract între Mitropolie și lucrători) încheiat anterior. Șeful atelierului, unul dintre tipografi, se afla sub subordinea eforului, cît și a economiei; cum s-a văzut, o problemă simplă ca aprovizionarea cu hîrtie a tipografiei devenea datorită birocrăției și lipsei de responsabilitate mult mai greu de rezolvat. De altfel și tipografiile erau nemulțumiți datorită cîștigurilor mici asigurate prin așezăminte, fapt care se răsfrîngea asupra calității și cantității muncii lor, căci trebuiau să răspundă și unor comenzi mai mari de carte pentru care Mitropolia păstra același quantum scăzut de investiții.

S-a încercat o oarecare îmbunătățire a modelului de administrare perimat în cursul secolului XVIII. Astfel, cînd tipografia lucra la Căldărușani sub direcția tehnică a lui Macarie Psaltul, aceasta era administrată de părintele Haralambie; iar cînd lucrul era încheiat, cel din urmă „fiindcă și-au săvîrșit cele așazate de contract s-au desfăcut”⁴². Mitropolia se vedea nevoită deci să reglementeze mai clar activitatea tipografiei, conform cu noile realități (în urma grelei lovituri reprezentată de pierderea monopolului pe piața cărții după 1817), dar datorită probabil și unor presiuni din partea tipografilor care înregistrau diferențele existente între administrația abuzivă a Mitropoliei și cea mai laxă a laicului cunoscător al meseriei.

Munca, de multe ori istovitoare, era plătită diferit de cele două administrații. Mitropolia stabilise cuantumul veniturilor tipografilor ținînd cont de specializări și de poziția lucrătorilor față de ea. „Așezămîntul tipografilor lucrători” emis de economia Mitropoliei la 4 octombrie 1798 prevede pentru drugari sau prusari (cei ce mînuiau presa), zețari și prubari (cei care „trăgeau” probele de tipar) cite 5 taleri și 30 parale, iar pilcarii

(preparatorii de cerneală) și pisătorii iau cu un taler mai puțin. De asemenea „din cărțile ce să va tipări este a li să da la drugari i jătări i prubari cite șase bucăți iar la pilcari i pisători cite cinci ... care cărți să li să plătească cu bani de la cămara Mitropoliei cu preț ce să va socoti că este la tipărire iar nu precum să vor vinde și să nu li să dea cărți în natură ci bani”⁴³. Această ultimă măsură urmărea stimularea tipografilor în scoaterea cât mai multor titluri, dar greutățile inerente unei apariții, cărora li se adăugau viciile de aprovizionare și de administrare în general a tipografiei de către Mitropolie au făcut scopul greu de atins, veniturile lucrătorilor rămânând în continuare reduse. De asemenea, așezămintul era valabil doar în răstimpul în care tipografia se afla în activitate, în rest aceștia fiind nevoiți să-și câștige traiul în urma altor activități lucrative. Un regim de lucru diferit aveau sub administrația mitropolitană lucrătorii poslușnici: ca slujbași ai acesteia îi erau datori cu ascultare, muncind cu docilitate pentru sume mici. În perioada în care tipografia nu lucra — și aceste intervale aveau să se înmulțească — veniturile și statutul acestor tipografi cobora foarte mult. O listă din 15 ghenar 1815 ne arată patru poslușnici zețari care primesc „pă an cite 25 taleri căți ia slugile fiieștecare”⁴⁴; statutul de poslușnic al Mitropoliei, cu tot avantajul degrevării de dările către domnie, îi silea pe acești tipografi să trăiască dintr-o sumă modestă, fiind asimilați slugilor și tratați de aceasta ca atare.

Mult mai bine erau plătiți lucrătorii de intermediarii care închiriau atelierul. Stanciu tipograful dădea, în august 1806, 32 taleri „fratelui Gheorghie ce au fost drugariu” și 12 taleri „la lăcătuș și la timplariu”, robiițigani dați de la Mitropolie pentru reparații. Luna următoare 15 taleri primea „poslușnicu tipograf”, 32 taleri părintele Meletie zățariu, la fel fratele Ilie (tot zețar), precum și prubariul. Zețarului Visarion i se plătea leafa din urmă într-un total de 63 taleri. Pe luna octombrie Meletie, Visarion și Ilie iau tot cite 32 taleri. Li se adaugă un al patrulea zețar, nenumit, și prubariul cu aceeași leafă. Mai primesc 50 taleri doi drugari, 25 taleri un pilcar, 10 taleri fierarul pentru „dreagerea unui teasc” și 90 taleri părintele Teoctist „ce au fost pilcar 3 luni și 20 de zile”. Numai totalul lefurilor plătite de Stanciu în acest interval se ridică la 477 taleri⁴⁵.

Despre veniturile tipografilor lui Macarie nu știm decît că 10 exemplare din ediția *Vieților Sfinților* erau luate „pă seama sfinții sale și a lucrătorilor tipografii”⁴⁶.

Pe lângă bani, Mitropolia oferea tipografilor un mic ajutor, arătînd că „merticu lor cînd vor lucra sint doară piini și sint 2 (de) fiecare pă zi”, specificîndu-se în același așezămint din 4 octombrie 1798 că „această orînduială este a să păzi cînd vor lucra”⁴⁷.

În schimb, Stanciu a asigurat — așa cum se angajase prin contractul de la 1 octombrie 1805 — hrana lucrătorilor în amănunt. „Izvodul de cheltuală” pe care acesta l-a ținut în 1806, în răstimpul de tipărire a unei cărți (din august pînă în noiembrie), ne arată ce mînceau tipografii. Alimentele de bază, ca întotdeauna toamna, l-au constituit legumele. Preferată pare a fi varza — în septembrie și octombrie cumpără 580 căpățîni de „curechiu” pe 35 taleri; mai luase pătlăgele (probabil și roșii și verzi), ceapă, usturoi și curechiu în primele zile din septembrie, plătînd pe toate 60 taleri și 30 parale, după ce în august dădea 5 taleri și 22 parale

pe „o candelă și pe ceapă”. Tot acum ia „verdețuri” de 9 taleri și 24 parale, pentru care mai plătea în septembrie încă 33 taleri și 10 parale. Nu lipseau nici fructele — în august Stanciu dă 11 taleri și 20 de parale „pe harbuzi la împărțit cărțile”, iar în noiembrie cumpără și mere. Acestea se găseau probabil în cantități mari prin piețele și grădinile bucureștene, astfel încît completarea meniului cu fructe ca desert nu constituia o problemă în sezonul de toamnă. Carnea de porc, de vită sau de oaie lipsește cu desăvîrșire dintre articolele cumpărate de Stanciu. Pe de o parte, să nu uităm că, pe intervalul discutat, lumea ortodoxă păstra două mari posturi (Sintămărie Mare — 1/14 august și cel al Crăciunului — 14 noiembrie/24 decembrie), în restul zilelor Stanciu aducînd probabil carne din propria cămară sau ogradă. De altfel la masă nu lipsea peștele: fie scrumbii (luate în august), fie pește sărat (270 de ocale cu 39 parale ocaua, cumpărat prin octombrie) ori proaspăt (pe care dădea luna următoare 4 taleri și 32 parale), sau chiar icrele — incluse în meniu de mai multe ori; preferința tipografilor pentru acest aliment este sigură și Stanciu ține cont de ea. Acesta mai cumpăra în noiembrie cantități mari de brînză și urdă. Pentru gătit aducea în septembrie 5 ocale de ulei, iar în octombrie și noiembrie cite 10; dacă în septembrie ocaua costa 4 taleri, în noiembrie era mai scumpă cu 10 parale. Piinea este de cele mai multe ori înlocuită de posmagi și mămăligă; Stanciu ia, pe lingă „făină de păpușoiu” de 64 taleri, și linte. Dintre „coloniale” sînt prezente măslinile (17 ocale cu 45 taleri) și piperul — pentru 4 ocale plătește 20 de taleri.

După cum se vede, hrana asigurată de Stanciu tipografilor săi este deosebit de bogată și variată, față de „tainul” pe care îl oferea Mitropolia, redus — cum știm deja — doar la piine. Dar pe lingă alimente, băuturile ocupau un loc important între cele consumate de tipografi. Mediul toxic în care lucrau de multe ori, inhalările mirosurilor specifice atelierului creeau senzația pericolului de îmbolnăvire, contracarat prin „curățarea gîtului” cu băuturi alcoolice sau nealcoolice. Din ultima categorie amintim cafeaua, cumpărată de Stanciu în două rînduri, ultima oară în noiembrie, cînd pentru o oca de cafea și una de zahăr plătea 18 taleri; tot de două ori ia și ceai. Acesta din urmă, articol de lux în epocă (tipograful plătea 20 de taleri pe un sfert de oca!), este o măsură a belșugului de pe masa lucrătorilor. În fine, Stanciu mai dă prin octombrie cîțiva taleri pe zahăr și ibrice.

Totalul cheltuielilor pentru masa tipografilor (incluzînd vesela și plata bucătarului) se ridică — după o socoteală pe care o facem pe marginea acestui „Izvod”⁴⁸ — la suma de 997 taleri.

În timpul lucrului s-au consumat însă și mari cantități de băuturi alcoolice, cumpărîndu-se rachiu în august de vreo 56 taleri; în septembrie se dau 12 taleri și 15 parale pe „rachiu spirt”, iar luna următoare se mai iau 50 ocale rachiu la 1 taler și 19 parale ocaua și „2 oca și 3 litre rom” cu 9 taleri și 25 parale. Pentru acestea Stanciu dădea în total 154 taleri și 32 parale⁴⁹.

De la profilaxie la viciu drumul nu este foarte lung. Tipografii beau prin cîrciumile orașului și în răstimpul în care nu lucrează, ca mulți din lumea micilor meseriași (acesta rămîinînd în epocă un mod răspîndit și accesibil de petrecere a timpului liber). Se numărau printre clienții „serioși” ai localurilor: la 8 ianuarie 1808 se închiria un loc viran din mahalaua Sf.

Nicolae (Țigănie) aflat lângă „cîrciuma tipografii”⁵⁰, iar la 27 octombrie 1818 Dimitrie sin Hagi Gheorghe lua în arendă localul numit „Tipografia Veche” de la Cișmeaua lui Mavrogheni⁵¹.

În legătură cu hrana tipografilor care lucrau la Căldărușani sub ascultarea lui Macarie nu știm decît cele cuprinse în post-scriptumul unei scrisori pe care acesta o adresează iconomieii pentru a arăta lipsa de hîrtie în care se afla tipografia: „mă rog cinstite iconoame, trimite-mi cu Gheorghie aducătorul scrisorii 20 oca sare că am pus varza <la murat> și nu avem cu ce să o sărăm”⁵². Din aceeași scrisoare se vede lipsa de promptitudine cu care Mitropolia răspundea solicitărilor, poate chiar de hrană și plată a tipografilor angajați, care sînt stăpîniți din ce în ce mai greu. Căci iată ce scria chiar — altădată entuziastul — Macarie despre munca sa: „foarte mă rog ca zmințeală să nu mi să <mai> facă, că Dumnezeu știe, aș voi cit de curînd să ia sfîrșit acest lucru ca să scap și eu de acest fel de supărări și să mă liniștesc”⁵³.

Cînd tipografia de la Căldărușani își înceta activitatea, din cele existente în interiorul caselor multe obiecte lipseau (după cum ne arată lista deja amintită, întocmită de părintele Ghenartie)⁵⁴ sau erau distruse. Vedem în aceasta expresia nemulțumirii tipografilor pentru puțina răsplată a muncii lor, dar și rezultatul unei petreceri probabil obișnuite cînd lucrul la o carte se încheia. Aici se pare că limita a fost depășită, căci Petcu Ivan, o calfă trimisă de Mitropolie, constată distrugerea dușumelelor, spargerea geamurilor, deteriorarea pereților, sfărîmarea scaunelor, meselor și dulapurilor, astfel încît suma reparațiilor se ridică la un total de 2 732 taleri⁵⁵, necesară pentru ca, așa cum se exprima Nicolae Brâncoveanu în plîngerea sa, aceste case să poată fi din nou „locuite dă oameni”⁵⁶. Poate și nemulțumirea tot mai manifestă a lucrătorilor față de administrația mitropolităna va fi fost unul din motivele care au dus practic la dispariția tipografiei acesteia.

Interesat ca treaba să meargă bine și repede, Stanciu acționa de multe ori în întîmpinarea dorințelor lucrătorilor săi, cumpărîndu-le chiar și haine sau încălțări. În acest sens „Izvodul de cheltuială” oferă cîteva date interesante. Se pare că vreun tipograf era priceput la croitorie sau Stanciu apela la unul din vecinii săi croitori din mahalaua Flămînda, Petcu și Ivan, sirbi și ei de origine, întrucît pentru a-și îmbrăca lucrătorii el cumpără în mai multe rînduri pînză, ață și ace de cusut. Favorizat pare a fi Leonte: lui îi ia în noiembrie 5 coți de pînză, după ce în august îi adusese și o pereche de ciubote cu 23 taleri, același preț plătîndu-l Stanciu și pentru încălțările lui Alexandru. Pentru sine își cumpăra la începutul lui septembrie „o păreache pantohi” de 6 taleri. Apropiindu-se iarna, o lună mai tîrziu dădea 116 taleri pe „2 dulămi de postav”⁵⁷. Timp de 3 luni și 20 de zile Stanciu a cheltuit pentru întreținerea tipografilor, fără a socoti salariile plătite, în jur de 1 500 taleri. Probabil că și profitul a fost mare, căci în acel an el reușise să tipărească două cărți, o Psaltire de 241 file și un Ceaslov de 274 file⁵⁸.

Am văzut că atîta cît lucrau, tipografiile primeau leafă, masă și alte ajutoare, locuind chiar împreună atunci cînd munca intensă reclama prezența în atelier. Odată cartea sfîrșită, dacă nu mai apăreau alte aranjamente, erau nevoiți să trăiască pe la casele lor, risipite prin mahalalele Bucureștiului, găsindu-și o ocupație aducătoare de venit pentru a se între-

ține atît pe sine cît și familia. Alături de amintitul Hera, zețar și soția lui Anghelina, vecini de la 30 septembrie 1800 cu Stanciu în mahalaua Flămînda, mai cunoaștem cițiva, cu toții embaticari ai Mitropoliei. Astfel, la 17 octombrie 1801 un Vasile arnăutu cere un loc în deal „lîngă Podul Calicilor”, învecinat cu casa lui Radu tipografu⁶⁹, pe care îl întîlnim locuind înainte de 10 aprilie 1809 în mahalaua Vlădica⁶⁰; mult mai tîrziu, la 1859, Leonca, fiica lui, vindea casa ce o avusese de zestre aici⁶¹. De asemenea, la 1 ianuarie 1804 Tudor legătorul de cărți vindea o vie unui negustor grec „în dealul Bărbătescului, ce să vecinește din sus cu răposatul Dumitru tipograf și din jos cu Ion dulgheru”⁶²; Dumitru ceruse Mitropoliei un loc de casă la 1 septembrie 1778⁶³. Dintr-un document asemănător îl cunoaștem și pe Chiruță tipografu⁶⁴.

Date interesante în legătură cu locuința, familia și condițiile de acordare a embaticurilor oferă o jalbă din octombrie 1836 a lui Răducanu, tipograf care arăta că „de mic copil am fost ... sub multe poslușanii la Sfânta Mitropolie cum și ... sub ascultarea tipografii” — drept care răposatul mitropolit Grigorie îi promisese un loc de casă, dar „întîmplîndu-să mergerea preasfinții sale în Rusia am rămas fără nici o mîntuire și fiindcă sînt om sîrman cu casă grea și mulțime de copii ca să scap de grelile chirii ce plătesc pã la casile unora și altora ... să mi se dea și mie o bucățică de loc cu hotărit embatic”⁶⁵. Cererea i se rezolva, astfel încît tipografu se angaja la 15 noiembrie să plătească pe locul primit, lung de 8 stînjeni și lat de 5, o chirie anuală de 5 lei. Tot el obținea la 6 mai 1843 dreptul — după o suplimentare a acesteia cu încă 5 lei — să vîndă la locuința sa vin și rachiu⁶⁶. Aceste învoiri de vînzare a băuturii la domiciliul transformat treptat în circiumă se acordau cu greutate, dar le obține și fiul unui Gheorghe tipograf începînd cu 30 mai 1834⁶⁷. Mai puțin prosperă este Maria, văduva lui Năstase tipografu și copiii urmași ai acestuia: pentru a putea trăi sînt nevoiți să-și vîndă casa din mahalaua Sfintu Nicolae⁶⁸. Cunoaștem și o formă de „ajutor social” pentru astfel de descendenți sărăciți: o listă cu ajutoare în bani împărțite de Mitropolie la Crăciunul anului 1833 cuprinde și „copii răposati Lixandri, fata tipografului” sau pe văduva Mariuța „tipogრაfoaia” care primesc cîte 10 taleri de la cutia milelor⁶⁹. Probabil că tipografii beneficiau și de asistență medicală gratuită pe care Mitropolia le acorda protejaților ei prin medici scutiți de dări sau primind pentru slujbă un loc de casă, așa cum îl cunoaștem deja pe acel lecuitor de vătămături ale brațelor și picioarelor venit înainte de 1792 în București din satul Padina ot sud Buzău sau pe doctorul Constantin care pentru serviciile aduse era miluit de Mitropolie la 1799 cu un loc de casă. De asemenea, o listă a „lefilor ce să dau pã lună la slujbași” îl arată pe doctorul „Kraos” primind 60 taleri pentru serviciile sale⁷⁰.

O parte importantă a vieții tipografului, în afara muncii în atelier, acasă ori cine știe unde, o constituia timpul liber. Cunoașterea scrisului și a cititului (există și cazul tipografului Răducanu care știe doar să citească, pe el semnîndu-l în actul citat pãrintele Gherman), traiul în comun cu cei de aceeași indevletnicire, modul de viață asemănător al acestor oameni le crea un orizont comun și un sentiment de solidaritate. Despre acea parte a vieții lor care avea un caracter mai personal cunoaștem puține. Poate că citeau uneori. Nu discutăm aici cazul lui Macarie Psaltul a cărui

contribuție la „românizarea” muzicii liturgice este cunoscută. În rest, mai știm câte ceva (și am amintit) despre circiurile în care tipografii se întâlneau la un pahar; ne putem închipui, firește, că jucau jocurile de noroc la modă în epocă, participau la nunțile și botezurile din familiile cunoscuților și vecinilor, făceau târguieii sau purtau discuții . . . sau călătoreau: în toamna anului 1806 îl vedem pe Stanciu cheltuind, cu tot cu mituirea unui grănicer, 112 și 35 parale în cursul unui drum „la Moldova”. Tot el creștea cai, pentru care în noiembrie cumpăra 300 de ocale grăunțe cu 186 taleri⁷¹.

Încheiem aici schițarea acestui tablou. Nu am avut pretenția epui-zării fondului documentar existent sau a valorificării exhaustive a celor citate. Am încercat să surprindem câteva fragmente de viață de acum aproape două secole, învăluind o lume pestriță în lumina calmă pe care o oferă perspectiva timpului, trecînd poate prea repede peste pasajele obscure din dorința, de ce să n-o recunoaștem, sentimentală, subiectivă, de a reinvia personajele acestui tablou măcar pentru o clipă.

NOTE

¹ Cornelia Papacostea Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVI—XIX)*, Edit. Eminescu, București, 1985, p. 109 și urm.

² V. A. Urechia, *Istoria românilor*, seria 1774—1786, tom I, Lito-tipografia Carol G5bl, București, 1891, p. 400.

³ Studiul tipografiei laice nu face obiectul lucrării de față.

⁴ Arh. St. București, fond Mitropolie, pachet DXVII, doc. 9.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem, pachet DXVII, doc. 4.

⁷ Ibidem, doc. 6.

⁸ Ibidem, pachet DLXV, doc. 13.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem, pachet DXVII, doc. 9.

¹¹ Ibidem, doc. 6.

¹² Ibidem, pachet DLXV, doc. 13.

¹³ Ibidem, pachet DXVII, doc. 4.

¹⁴ Ibidem, pachet DLXV, doc. 13.

¹⁵ Ibidem, pachet DXVII, doc. 9.

¹⁶ Ibidem, pachet DLXV, doc. 13.

¹⁷ Ibidem, pachet DXVII, doc. 9.

¹⁸ Ibidem, doc. 4.

¹⁹ Ibidem, doc. 6.

²⁰ Ibidem, doc. 4.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, pachet DLXV, doc. 13.

²⁶ Ibidem, pachet DXVII, doc. 3.

²⁷ Ibidem, doc. 7.

²⁸ V. A. Urechia, *op. cit.*, tom I, p. 269—270.

²⁹ Tipografie „Înfrățită de curînd cu sprijin domnesc (la biserica) de la Izvorul Tămăduirii . . . la Cișmea, în București” (*B.R.V.*, tom II, p. 333).

³⁰ Arh. St. București, fond Manuscrise, nr. 161, f. 25 și 25 verso.

³¹ *B.R.V.*, tom II, p. 245.

³² Statistică personală pe baza titlurilor din *B.R.V.*

³³ V. A. Urechia, *op. cit.*, tom I, p. 400.

³⁴ Arh. St. București, fond Manuscrise, nr. 158, f. 32 și 44.

³⁵ Ibidem, nr. 156, f. 49.

³⁶ Ibidem, nr. 161, f. 43.

- 37 Ibidem, fila 25 și 25 verso.
 38 Ibidem, fond Mitropolie, pachet DLXV, doc. 13.
 39 Vezi nota 32.
 40 *B.R.V.*, tom III, p. 5.
 41 Ibidem, p. 12—13.
 42 Arh. St. București, fond Mitropolie, pachet DXVII, doc. 8.
 43 Ibidem, fond Manuscrise, nr. 158, f. 85.
 44 Ibidem, nr. 157, f. 55.
 45 Ibidem, fond Mitropolie, pachet DLXV, doc. 13.
 46 Ibidem, pachet DXVII, doc. 8.
 47 Ibidem, fond Manuscrise, nr. 158, f. 85.
 48 Ibidem, fond Mitropolie, pachet DLXV, doc. 13.
 49 Ibidem.
 50 Ibidem, fond Manuscrise, nr. 156, f. 115 verso.
 51 Ibidem, nr. 157, f. 31 verso.
 52 Ibidem, fond Mitropolie, pachet DXVII, doc. 1.
 53 Ibidem.
 54 Ibidem, doc. 6.
 55 Ibidem, doc. 4.
 56 Ibidem, doc. 3.
 57 Ibidem, pachet DLXV, doc. 13.
 58 *B.R.V.*, tom IV, p. 278 și *B.R.V.*, tom II, p. 479.
 59 Arh. St. București, fond Manuscrise, nr. 156, f. 69 verso — 70.
 60 Ibidem, nr. 161, f. 77.
 61 Ibidem, nr. 151, f. 57 și 57 verso.
 62 Ibidem, nr. 156, f. 143 verso.
 63 Ibidem, fond Mitropolie, pachet CCXXII, doc. 31.
 64 Ibidem, fond Manuscrise, nr. 158, f. 164 verso.
 65 Ibidem, nr. 164, f. 103—104.
 66 Ibidem, nr. 147, f. 26 verso.
 67 Ibidem, nr. 164, f. 46.
 68 Ibidem, nr. 163, f. 5.
 69 Ibidem, fond Mitropolie, pachet DLXV, doc. 5.
 70 Ibidem, doc. 4.
 71 Ibidem, doc. 13.

LES TYPOGRAPHES BUCARESTOIS AU DÉBUT DE L'ÉPOQUE MODERNE

Résumé

Dans cette étude, l'auteur présente la vie quotidienne d'une catégorie socio-professionnelle distincte, située dans un espace et dans une époque déterminés : les typographes bucarestois à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe.

Relevant d'une étude plus longue qui se propose de radiographier de haut en bas le monde bucarestois au seuil de l'époque moderne, et dont le prétexte est le chemin que le livre parcourt depuis sa condition matérielle jusqu'à celle d'objet imprimé offert aux lecteurs, l'article reconstitue l'univers quotidien de cette avant-garde des petits artisans travaillant au service des grands esprits, depuis leur statut social et l'activité déployée en typographie, jusqu'à la nourriture, aux vêtements et aux loisirs.

À la suite de cette analyse, il devient évident que, pendant les agitations qui menaient à la naissance d'une nouvelle époque, les typographes, peu nombreux mais importants comme statut social ont constitué un ferment catalytique des mentalités, des actions et des disponibilités qui ont promu et en même temps reflété la modernisation de l'entière société roumaine.

IMPERATIVUL UNEI NOI ORDINI POLITICE ȘI ECONOMICE INTERNAȚIONALE ÎN DEZBATERILE PARLAMENTULUI ROMÂN (1919 — 1939)

ION BITOLEANU

România a fost unul din primele state moderne ai căror conducători au contribuit, prin opinii îndrăznețe, la formularea ideii despre necesitatea unei noi ordini politice și economice internaționale. Afirmate de timpuriu după Unirea Principatelor, amplificate după cucerirea independenței, principiile românești despre democratizarea relațiilor dintre state veneau în întâmpinarea cerințelor de progres ale noii ere deschise de sfârșitul primului război mondial. Gîndirea românească a formulat conceptul de nouă ordine politică și economică internațională nu numai în sensul derivat din stările de lucruri — noi în raport cu cele din trecut, dacă ne referim la puternica afirmare a statelor mici și mijlocii —, dar și în sensul propriu, de conținut. El viza o schimbare radicală a ineseși esenței raporturilor internaționale, înlocuirea vechilor structuri politice și economice aflate în dezacord cu cerințele unor relații interstatale juste și echilibrate, consacrate prin noi norme de drept internațional.

O nouă ordine se instaurase prin însăși recunoașterea, pe baze juridice noi, a realităților postbelice, însă românii considerau că ea era încă departe de imaginea echității internaționale. După ce optimiștii au așteptat, timp de un deceniu de la terminarea războiului, semne noi și încurajatoare, ei puteau subscrie, plecînd de la fapte și tendințe simptomatice, la afirmația unui membru al Adunării Deputaților : „Din nenorocire, nu s-a stabilit o democrație a statelor ! Statele nu sînt egale. Trebuie să ne convingem cu toții de acest adevăr !”¹.

Această aserțiune părea excesiv de categorică raportată la înnoirile evidente din suprastructura organismelor internaționale, în primul rînd ale Societății Națiunilor. Este adevărat că în reuniunile internaționale glasul statelor mici și mijlocii, altădată anonim, răsuna acum distinct timbrat, dar cei ce dețineau adevărata putere — bogățiile lumii, forța armată, apanajul marilor decizii politice — erau departe de a admite renunțarea la beneficiul vechilor relații, numai pentru a face loc echității cerute de cei mulți.

Este oare prematur să se vorbească despre noua ordine ca fiind o noțiune românească deja cristalizată în primul deceniu interbelic ? Nu, pot răspunde dezbaterele purtate în Corpurile Legiuitoare și iată numeroase mărturii în acest sens.

„Revista de istorie”, tom 42, nr. 10, p. 1003—1017, 1989

În 1927 Înalta Regență care tutela pe regele minor Mihai I a adresat Adunării Deputaților răspunsul la Adresa prilejuită de Mesajul Tronului. Din partea consacrată politicii externe, atrage atenția referirea clară la „o nouă ordine între popoare, bazată pe pace și dreptate”². În dezbaterile pe această temă s-au exprimat opinii care parcurgeau drumul de la factorul moral pînă la substanța palpabilă a problemei — marile interese economice și politice, convertite în dominație economică și politică.

Necesitatea cultivării simțului moral, atribut al civilizației, de care depindea temeinicia cunoașterii între popoare, respectul reciproc pentru creația lor materială și spirituală, a determinat România să ridice această preocupare pînă la nivelul organismelor internaționale create după război. Memoriul intitulat: „Asupra rolului Societății Națiunilor, Comisiei Deputaților și marilor state”, înaintat forului de la Geneva era străbătut de ideea, că, în acel moment, propășirea culturală era condiția însăși a progresului general al popoarelor. Raportul explica deputaților că, prin acest document, guvernul român a urmărit să obțină de la Societatea Națiunilor o declarație de principiu cu privire la nevoia vitală „de ridicare culturală a unor regiuni rămase înapoi... din cauza vitregiei vremurilor”. Mai tîrziu această temă a fost reluată și dezvoltată cu noi teze valoroase. În discuția generală asupra proiectului de buget pe anul 1927 se spunea: „Noi credem că pentru pacificarea lumii, una din primele necesități este și luminarea popoarelor care au rămas înapoiate în cultura lor. Conștiința drepturilor unui popor și conștiința drepturilor celorlalte popoare și state nu aduce simțul de pace, simțul reciproc de dreptate? Este menirea Societății Națiunilor să facă o efortare în această direcțiune”³. În această intervenție se informa că delegația română la Geneva a ridicat, din nou, în fața forului internațional această problemă de principiu. Ea a solicitat Adunării generale a Societății Națiunilor să adopte o moțiune care îndemna statele mari și bogate „să dea preferință împrumuturilor culturale”⁴.

În conștiința parlamentarilor români, moralitatea în relațiile internaționale reprezenta piatra unghiulară a climatului de încredere și stabilitatea necesar dezideratului de pace universală. Acest ideal era încă un tărîm îndepărtat, spre care drumurile erau presărate cu prăpăstii și punți deteriorate --constata în Senat dr. N. Hasnaș; năzuința de „unire a popoarelor” nu va prinde viață decît atunci cînd între state se va institui conștiința democrației, „nevoia unei păci bazată pe dreptate, pe adevăr, precum și încrederea pe care fiecare popor trebuie s-o inspire unul altuia”⁵. Și senatorul N. G. Popovici a stăruit asupra ideii cu privire la necesitatea eradicării vechii mentalități bazată de suspiciune, intoleranță, injustiție și spirit de revanșă. O asanare a moravurilor internaționale, era el convins, nu se putea realiza decît „prin întărirea conștiinței despre drept și dreptate, prin căpătarea noțiunii clare și luminoase despre cinste și moralitate”⁶. Că aceste revendicări nu erau simple precepte abstracte, rezultă din sensul concret atribuit de numeroși vorbitori în intervențiile lor de la tribuna Parlamentului.

În ampla expunere de politică externă ținută la sfîrșitul anului 1919 în Adunarea Deputaților, Ion I. C. Brătianu își exprima dezacordul cu practica discriminatorie a Marilor Puteri în viața internațională de a ierarhiza și defini statele, unele cu interese majore, altele cu „interese limitate”, pentru a se ajunge, în viziunea lor, la state „cu independență limi-

tată" 7. Remarcabilul om de stat dădea glas, cu franchețea-i caracteristică, unui imperativ al vremii sale, îmbrățișat de marea majoritate a statelor lumii, aflate ele însele în situația României. „Ce vrem noi astăzi pentru viața internațională a popoarelor? — se întreba el. Cerem ce s-a dobândit pentru viața internă a tuturor statelor civilizate, cerem democratizarea vieții internaționale” 8. Înscriindu-se pe linia aceiași judecăți de valoare, subsecretarul de stat la Președenția Consiliului de Miniștri, N. Polizu-Micșunești vorbea în 1930 de la tribuna Adunării Deputaților despre două cerințe ale vieții internaționale: respectarea independenței popoarelor și „democratizarea diplomației” 9, reclamată cu stăruință de români.

Cum vedeau ei democratizarea diplomației rezultă, în parte, din ideile cuprinse în darea de seamă înfățișată Senatului de primul ministru Ion I. C. Brătianu, cu privire la activitatea delegației române în timpul Conferinței de la Genova, din 1922 10. Ea a încercat, de la început, sentimentul de aprehensiune că cei mari ar putea să impună din nou „servitudini politice și economice pe care, în concepțiunea noastră de viață independentă de stat, nu putem să le primim”. De aceea delegația a acționat pentru evitarea unui precedent, care, prin greșelile generate — și anume reducerea conferinței la un consiliu al Marilor Puteri — invita să nu mai fie repetat și indemnă ca toate statele interesate în soluțiile ce se elaborau „să ia parte, cu toată autoritatea pe care o implica răspunderile ce fiecare le avea”. Mergîndu-se pe această cale, conchidea primul ministru, toți participanții au fost în măsură să constate „avantajele generale ale noului chip de a lucra în viața internațională a Europei”.

În ședința din 11 februarie 1925, ministrul finanțelor, Vintilă Brătianu a prezentat Adunării Deputaților un amplu raport asupra poziției românești în frământata problemă a reparațiilor. El observa că la conferințele consacrate soluționării acestor chestiuni, în domeniile în care ele însele aveau interese directe, marile puteri se situau tot pe pozițiile vechilor concepții și procedee. De la bun început vorbitorul remarcă faptul că însuși felul cum au fost invitate unele state „cu interese limitate” era un anacronism flagrant, dacă se raporta la noile realități ale lumii. Propunînd un nou statut al relațiilor dintre state, fruntașul național-liberal dădea expresie unor opinii și soluții cu adevărat remarcabile. Dacă modificarea acestei inechitabile concepții nu a fost posibilă în momentul discuției, guvernul român credea că, atît în interesul României, cît și al străinătății, era imperios necesară clarificarea acestei chestiuni pentru viitor. Existența unor instituții internaționale democratice — lăsa să se înțeleagă Vintilă Brătianu — rămînea lipsită de conținut atîta vreme cît din ele era absent elementul principal, democrația. Din activitatea lor, chiar în puținii ani postbelici, a rezultat cu prisosință cît de păgubitoare și greu de îndreptat s-au dovedit acele decizii luate în necunoștință deplină de cauză și în lipsa celor interesați. Nu era numai o problemă de dreptate, dar și de evident interes pentru comunitatea internațională ca în dezbaterea și rezolvarea unor aspecte regionale să fie consultate și asociate la decizii înseși statele din acea regiune. Vorbînd de această necesitate, oratorul spunea: „Noi credem că cu cît vor participa cei interesați la judecarea chestiunilor lor, cu atît acestea vor fi mai luminate și mai bine soluționate” 11. Să fie bine înțeles — continua expunerea — România nu atribuia cerinței de a participa la întrunirile celor mari semnificația unei

probleme de orgoliu, ci un înțeles principial, de care și-a legat soarta încă cu jumătate de veac în urmă. Puteau fi, desigur, probleme situate din punct de vedere teritorial la mari distanțe, dar „cînd este un interes european, al Europei Orientale și Centrale, un interes al regiunii mele, eu pot să fiu mai interesat decît o putere occidentală” — spunea ministrul de finanțe. Mai tirziu însăși această concepție va fi amendată, lărgindu-se, precum va rezulta, sub impulsul tezei cu privire la indivizibilitatea universală a păcii.

Recunoașterea egalității în drepturi a statelor întîmpina, desigur, o puternică opoziție, pentru că Vintilă Brătianu recunoștea: „Este o revendicare încă neciștigată și pentru care trebuie să luptăm spre a introduce în viața statelor sufragiul universal, adică egalitatea drepturilor”. Nu rareori oamenii politici români relevau că ei au afirmat, atît în contactele cu reprezentanții țărilor mici, cît și în dialogul cu marile puteri, imperativul egalității între state. Adresîndu-se primilor, ministrul român spunea: „Nu uitați că ați fost mici și azi intrați între cei mari; aduceți-vă aminte de ce ați suferit cînd erăți ținuți la ușă. Trebuie să fiți astăzi apărătorii aprigi ai acestor mari principii de egalitate în fața drepturilor”. Tot el aducea în fața deputaților o foarte instructivă convorbire cu un reprezentant însemnat al presei britanice, care nu părea a fi convins de temeinicia și urmările transformărilor istorice din centrul și sud-estul Europei. „Greșiți — reproducea ministrul replica dată acestuia —, transformările făcute, de fapt, în Orientul Europei sînt așa de puternice, încît dacă nu veți înțelege ce este România aceasta mică . . . dacă nu veți avea în fața dumneavoastră România, Serbia, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Austria și nu vă veți ocupa de ele și de rolul pe care îl joacă acum și pe care îl vor juca de aici înainte în viața Europei, rămîneți înapoi, fiindcă toate aceste state împreună fac de zece ori cît făcea edificiul medieval în descompunere care s-a prăbușit și care era Austro-Ungaria imperială. Acestea sînt state mai mici, însă state noi, care vor da la un loc mai mult, și din punct de vedere politic, și din punct de vedere economic, decît a putut da un imperiu în decompoziție și cu organizație arhaică”¹².

Împlinirea, în 1927, a 50 de ani de la proclamarea independenței de stat, a prilejuit unor deputați constatarea că, dacă în urmă cu jumătate de veac, în cancelariile europene se acceptase ideea că vocea României să fie nu numai auzită, dar și ascultată¹³, timpurile noi impuneau instituirea regulii ca statele din categoria ei să fie nu numai ascultate, dar și consultate¹⁴. Acest aspect genera un altul — creșterea rolului și răspunderii statelor mici și mijlocii în rezolvarea problemelor internaționale. În 1930 Grigore Gafencu făcea referiri la reminiscențele unei anumite mentalități potrivit căreia grijile pe care și le făcea un stat mic în politica externă erau inutile, atîta vreme cît problemele importante ale vieții internaționale se rezolvau în afară de puțința și voința lor. „Această credință nu mai este astăzi justificată. Nu mai sîntem un simplu obiect de politică externă, de care să decidă, ca pe vremea Triplei Alianțe, dnii Bismark sau Büllow; sîntem un popor de 18 milioane de oameni, așezat în punctul cel mai critic al Europei”¹⁵. Mai tirziu Grigore Gafencu împărtășea opinia regelui Leopold al Belgiei, exprimată cu prilejul primirii ministrului de externe român, în sensul că statele mici și mijlocii aveau misiunea de a se apropia între ele, în scopul de a identifica soluții economice și politice, pentru apărarea principiilor de drept internațional, pe care să se poată clădi

o viață europeană civilizată și pacifistă. Apoi el concluziona : „Nicăieri asemenea cuvinte nu stîrnesc un ecou mai viu ca în România”¹⁶. Gîndurile exprimau, implicit, îngrijorarea acestei categorii de state — primele care au căzut victimă invaziei hitleriste — față de soarta acestor valori morale și sufletești, „legate în bună parte de ființa națională liberă și neatîrnată a statelor mici și mijlocii”.

Indiferent de apartenența politică, membrii Parlamentului român au supus practicile imperialiste de dominație și dictat unei critici vehemente. În calitate de senator al Partidului Socialist, George Grigorovici se adresa colegilor săi cu următoarea reflecție : „Popoarele mici față de statele capitaliste și imperialiste sînt în aceeași situație cum este proletariatul față de capitaliști. Lucrul acesta l-a constatat și dl Brătianu la Conferința de la Paris”¹⁷. Într-o tonalitate apropiată se exprima și Virgil Madgearu, teoretician de frunte al Partidului Țărănesc. „Trăim într-o epocă imperialistă”, constata el în dezbaterile pe marginea problemei reparațiilor, situație din care decurgeau realități jignitoare și dureroase pentru statele mici. Pînă cînd omenirea va instaura o nouă ordine, bazată pe recunoașterea egalității în drepturi a tuturor statelor, mari sau mici, acestea din urmă se aflau în greaua situație de a-și apăra drepturile într-o lume dominată de flagrante nedreptăți¹⁸. La acest punct de vedere s-a asociat și președintele Senatului, C.I. Nicolaescu, unul din fruntașii Partidului Național Liberal. Pe marginea Mesajului regal adresat Parlamentului în 1928, el punea în evidență „reacția generală contra imperialismului agresiv și a dispunerii oculte de soarta popoarelor”¹⁹. Și senatorul N. G. Popovici considera că dacă omenirea era încă departe de a se fi angajat pe calea stabilității și justiției, aceasta se datora, în principal, „imperialismului politic și economic, tendinței de acaparare a bogățiilor unui stat de un alt stat”²⁰. În conformitate cu convingerile sale progresiste, dr. N. Lupu a pus în evidență și un alt aspect potrivit instaurării în lume a unei ordini întemeiate pe principii de guvernare democratică. În Adunarea Deputaților reputatul om politic a redat un tablou veridic al contradicțiilor lumii postbelice, în care se înfrunta valul reacțiunii unor guverne capitaliste ce reprezentau pe cei 1 000 de regi ai petrolului, fierului și oțelului, și un alt val, „al democrației maselor muncitorești de pretutindeni”. Deși procesul se afla încă la început, el a înțeles efectele nefaste ale instaurării într-o serie de state din Europa a unor regimuri de dictatură reacționară, promoatoare a politicii de destabilizare și subminare a ordinii postbelice. Născută ca o stare de spirit alimentată de teama față de comunism și de amploarea curentelor populare, această reacțiune „s-a introdus în Ungaria, cum s-a introdus în Italia lui Mussolini, în Bulgaria lui Țankov”²¹.

Folosindu-se cu abilitate de popularitatea ideii despre renovarea realităților lumii, unele curente politice — cum erau cele revanșarde și revizioniste — făceau o întinsă propagandă propriei lor concepții despre viitoarea ordine, în ireconciliabil dezacord cu gîndirea românească. O atitudine vehementă față de apologia noii împărțiri a lumii pe temeii teoriei „spațiului vital” a fost adoptată, în calitate de deputat, de Iuliu Maniu. Concept folosit de doctrinele geopolitice și fasciste, care urmăreau să justifice expansiunea și războiul de agresiune, pe temeiul „argumentului” așa-zisei neconcordanțe a granițelor unui stat cu spațiul necesar

existenței populației sale, această teză a primit, în mai multe rânduri, replica hotărîtă a Parlamentului român. Așa bunăoară, președintele Partidului Național Țărănesc considera aserțiunea că unele popoare n-ar putea trăi decît cu greutate între hotarele lor etnice naturale drept un „motiv pentru a cere mutilarea patrimoniului național al vecinilor”²².

În atmosfera sumbră creată de dezmembrarea Cehoslovaciei, la ocuparea căreia a luat parte și Ungaria horthystă. Grigore Gafencu a efectuat în aprilie 1939 o vizită la Berlin²³, în cursul căreia el a exprimat interlocutorilor germani neliniștea micilor națiuni fałă de politica „spațiului vital” și a „sferelor de influență”. Pe această temă, ministrul Afacerilor Străine a luat cuvîntul și în Parlament. Din motive lesne de înțeles, critica teoriei în accepțiunea conducătorilor celui de-al III-lea Reich a fost atenuată, dar în esență dezacordul cu scopul declarat al acestei teorii rămînea evident. Potrivit opiniei sale, înțelesul primejdios și neingrădit care se da acestui concept rezulta și din faptul că problemele interdependenței economice dintre state a fost abordată în mod deformat. România admitea că, într-o lume care reclama neconținut relații de cooperare, fiecare stat făcea parte, intrucîtva, din spațiul vital al vecinilor săi, în sensul că, pentru a prospera, comunitatea statelor nu se putea lipsi de legăturile economice directe, de împliniri reciproce aduse comerțului, internațional, potrivit unui program comun care să cuprindă și să apropie produsele și materiile prime complementare. Dînd de înțeles că România nu admitea să fie socotită obiect al speculațiilor din sfera noțiunii de „spațiu vital”, Grigore Gafencu avertiza că „spațiul care se întindea între hotarele sale rămîne însă, să se știe bine, rezervat numai misiunii pe care o are de îndeplinit neamul românesc”²⁴.

Cooperarea dintre state în general, dintre țările europene în special, ca o latură inseparabilă și definitorie a noii ordini internaționale, a fost temeinic argumentată de la tribuna Corpurilor Legiuitoare. O concepție valoroasă, inspirată din conștiința destinului comun al vechiului continent, din rolul jucat în trecut și rezervat încă în viitor, privea „colaborarea hotărîtă la idea de comunitate europeană”²⁵. La interdependența dintre state și la faptul că „astăzi popoarele nu mai pot trăi izolate” se referea senatorul Nicolae Costăchescu, reprezentant al conducerii Partidului Țărănesc²⁶. În același sens se pronunța și ministrul național-liberal C. D. Dimitriu: „În noua organizațiune politică creată după război este și mai puțin posibilă izolarea. Independența economică... impune statelor o solidaritate pe care Societatea Națiunilor este chemată a o dezvolta și a o organiza”²⁷. Diversitatea intereselor speciale ale statelor, scoasă din contextul intereselor comune superioare și puse acestora, nu facilita nicidecum identificarea unor soluții concordante — sublinia Const. I. Nicolescu, președintele Senatului. Iată de ce ideea creării, alături de viața internă, întemeiată pe dreptul inalienabil de suveranitate, a unor forme de cooperare și organisme permanente de armonizare a intereselor statelor asociate, cu respectarea principiului echitabilei reciprocități, i se părea a fi un imperativ al epocii²⁸. Și Nicolae Titulescu a susținut în Parlament ideea că principiul cooperării între state putea deveni un izvor nesecat de încredere și pace trainică²⁹.

„Noi credem că adevărata pace nu se va realiza decît atunci cînd la toate popoarele se va forma o conștiință internațională” — afirma de pe

banca ministerială subsecretarul de stat N. Polizu-Micșunești³⁰, asociată conștiinței naționale a fiecărui popor. Ea urma să dea puțința înțelegerii intereselor supreme ale omenirii în ansamblu, sudată de interdependențe proprii epocii moderne. Deși imaginea raporturilor dintre statele europene era departe de a mai inspira optimism la mijlocul deceniului al patrulea, în gândirea românească a continuat să-și facă loc ideea potrivit căreia continentul de unde a iradiat atîta civilizație nu avea altă șansă decît aceea de a înțelege și a accepta unitatea și indivizibilitatea valorilor sale, situate mult deasupra disensiunilor existente. „Europa aceasta — opina deputatul național-liberal I. N. Drăghici — n-are să scape de coșmarul războaielor distrugătoare decît atunci cînd și noi vom avea pe continent Statele Unite ale Europei”, al căror exemplu și nucleu ar fi putut deveni Mica Înțelegere, pilduitoare prin caracterul armonios al relațiilor de tip nou dintre state, și din care „s-ar putea dezvolta ulterior această măreață încheiere vizionară”, confundată „cu înseși bazele ordinii internaționale existente”³¹ — așa cum ținea să precizeze Gheorghe Tătăărăscu, președintele Consiliului de Miniștri.

Asemenea statelor Micii Înțelegeri, existau numeroase forțe — de fapt majoritatea covârșitoare a statelor Europei — interesate în respectarea noii ordini postbelice întemeiate pe tratatele de pace. Noile realități aveau însă și inamici, mai mult sau mai puțin declarați, dar îndeobște cunoscuți. Inițial — făcea Grigore Gafencu istoricul problemei — tendințele de răzvrătire și revizuire, chiar dacă au răscolit poftele și patimile unor state, nu dispuneau și de resurse prin care să dea acestei stări de spirit o expresie concretă. Cu timpul însă, împotriva noii ordini internaționale consfințită de drept s-au ridicat forțe obscure, avînd la dispoziție mijloace incomparabil mai puternice, puse în slujba revizionismului. De aceea România se simțea solidară „cu toți aceia care, împreună și alături de noi, au statornicit noua ordine europeană”³². Această solidaritate — continua senatorul — impunea României obligații precise. După cum nu s-a putut sustrage de la datoria de a contribui prin jertfe la făurirea noilor stări, în cuprinsul cărora și-a realizat idealul său național, tot astfel ea nu se putea sustrage de la datoria de a le apăra cu toată hotărîrea și din toate puterile „fiindcă, în ceea ce privește propriul nostru interes, e firesc că slăbirea sistemului nostru de alianțe ar însemna primejduirea, împreună cu întreaga ordine internațională, a noilor hotare românești”³³.

Așa cum era și firesc, problemelor economice li s-a recunoscut rolul determinant în influențarea deciziilor politice, a însuși cursului vieții internaționale. Or, cum inechitățile economice continuau să rămînă cele mai frapante, ele au dat adeseori nota raporturilor dintre statele dezvoltate, cu politica lor de dominație, și cele supuse efectelor acestei politici, deoarece așa cum se releva în Corpurile Legiuitoare, „chestiunile financiare și materiale ascund cîteodată încercări de dominație economică și chiar politică”³⁴. Profesorul Gh. Bogdan-Duică, senator țărănist, a atras din primii ani atenția asupra tendinței marilor puteri industrializate de a socoti statele mici drept „simple anexe economice”³⁵. Colegul său de partid, Virgil Madgearu avertiza guvernul național-liberal asupra consecințelor ce puteau rezulta din sfidarea monopolurilor occidentale, într-o perioadă caracterizată drept „era imperialismului economic”, în care finanța internațională iradia pe toată piața mondială; numai acest simplu fapt

„era de natură să acumuleze împotriva statului român dușmănia cercurilor capitaliste apusene”³⁶. Angajat într-o dispută doctrinară cu fracțiunea parlamentară a Partidului Național Țărănesc, Victor Iamandi respingea cu hotărâre sugestia ca „să deschidem necondiționat porțile pentru intrarea capitalului străin, să solicităm din primul moment și fără aproape nici o îngrădire, împrumuturi externe”³⁷. Pe acest teren s-a realizat un larg consens de păreri, deputatul social-democrat George Grigorovici avind aceeași convingere ca și deputatul național-liberal Vintilă Brătianu. În 1926 acesta din urmă se pronunța pentru o politică de demnitate față de capitalurile străine și de rezistență față de presiunile exercitate de ele pentru că a-ți pune nădejdea „numai în bunăvoința celor din afară este politica de robire și de umilire necorespunzătoare cu România Nouă”³⁸. La rindul său, George Grigorovici denunța împrumuturile cămătărești practicate de finanța străină, formulând cerința ca statele bogate „să înțeleagă nu numai belșugul lor, dar și sărăcia noastră”. Toată suferința popoarelor, a căror muncă și sacrificiu se transformau în aurul bancherilor din Occident, venea de acolo că aceștia din urmă foloseau politica de credite pentru „a sugruma toate țările din jurul lor”³⁹ — spunea el în cuvântul său.

În 1925 ministrul de finanțe Vintilă Brătianu a prezentat în Parlament un raport detaliat în problema reparațiilor⁴⁰, pe baza memoriilor de protest adresate de guvernul român conferințelor de la Paris și Londra, unde marile puteri învingătoare și-au fixat fără scrupule cote excesive din cuantumul datoriilor de război, în detrimentul micilor aliați. Alături de Nicolae Titulescu, Vintilă Brătianu a desfășurat o remarcabilă și, în bună parte, fructuoasă activitate de consolidare a situației financiare a României pe plan extern. Adept fervent al doctrinei „prin noi înșine”, el s-a pronunțat și în Parlament pentru independența economiei naționale, pentru emanciparea sa de capitalurile străine. Luînd cuvîntul în problema reparațiilor și a datoriei externe, ministrul de finanțe a dezvoltat ideea cu privire la relația dintre dezvoltare și stabilitate, atît pe plan național, cît și internațional. Vorbitorul făcea observația că situația economică a unor state ca România depindea, mai mult ca altădată, nu numai de eforturile interioare, cît și de cadrul economic general. Astfel, deși poporul român a depus după război o muncă plină de sacrificii și de rodnicie pentru refacere și consolidare, practicile inechitabile ale marilor puteri industrializate, condițiile oneroase ale băncilor și trusturilor internaționale erau de natură să împiedice acest proces, fiind un izvor de neconținute convulsii și explicînd, în final, însăși starea precară a economiei mondiale. Așa bunăoară, „România nu poate admite ca unele din statele aliate să încaseze de 5 sau de 10 ori mai mult, cînd este evident că aceste țări n-au suferit pagube de 5—10 ori mai mari decît ale noastre” — suna raportul prezentat. Rezultatul, cu totul nedrept pentru un stat care și-a adus o astfel de contribuție la înfrîngerea agresorului, cum era România, amenința să fie acela de a împiedica „decisiv și pentru mulți ani puțința de refacere și ridicare economică și financiară”.

În același context Vintilă Brătianu a relatat deputaților un episod plin de învățămînt și semnificații petrecut în lumea necruțătoare a finanței internaționale. Ieșind cu Nicolae Titulescu, după o aspră întrevvedere cu reprezentanții trustului mondial al petrolului — O.P.Q. —, după ce

acesta încercase prin intimidare, presiunii politice și șantaj economic să determine guvernul român să renunțe la ratificarea legii minelor, ostilă penetrației capitalurilor străine, ministrul de finanțe reflecta: „Am fi putut vorbi noi cum am vorbit aici și să-i reducem la o notă justă, dacă oamenii aceștia ar fi avut în mână toate bunurile de tezaur pe care nu le plătitese Țara Românească? (emise în timpul războiului pentru acoperirea necesităților de apărare, bunurile de tezaur aflate în posesia unor deținători străini au fost consolidate de guvernele României în vederea achitării lor ulterioare — n.a.). De nu s-ar fi făcut consolidare, ce presiune s-ar fi exercitat pentru cele 1 400 000 000 lei aur care ar fi apăsas asupra țării pentru încătușarea libertății ei de acțiune!” De aici concluzia că cea dintâi condiție pentru un stat era „să se elibereze de orice obligațiuni financiare în afară ca să-și aibă libertatea lui politică înăuntru, dar mai cu seamă în politica externă”.

Tot în Parlament însă a fost afirmată ideea că România nu-și pune nădejdea redresării numai în creanțele externe ce i se cuveneau; ca și altădată, țara urma să se bizuie pe propriile sale forțe, după deviza tradițională „prin noi înșine”, și, prin această modalitate, să contribuie la progresul general. „Restaurarea Europei nu se poate face decât prin munca și prin restaurarea internă a fiecărui stat” era concepția superioară căreia Ion I. C. Brătianu îi dădea expresie în Corpurile Legiuitoare⁴¹. Tot el era convins că „avem în fața noastră un drum lung și greu de parcurs, dar avem și puterile de a-l parcurge”. Promotor hotărît al unei noi ordini politice și economice, Nicolae Titulescu a pus în slujba acestei idei argumente peremptorii, oferite de însăși istoria poporului său. Luînd exemplul României⁴², el afirma convingerea că rămînerea în urmă a unor state nu are, nicidecum, dovada unor slăbiciuni congenitale, ci rezultatul îndelungatei dominații străine, care le-a împiedicat să-și realizeze la timp alcătuirea lor firească de stat. De la tribuna Parlamentului, Titulescu adresa chemarea vibrantă de a găsi în greutățile care confruntau țara întregită nu un motiv de descurajare, ci izvorul hotărîrii de a o ridica la o stare de demnitate și de egalitate în familia de națiuni. Marele patriot credea cu tărie în ideea „misiunii istorice a României”: ceea ce, prin muncă îndirjită, să ofere lumii exemplul unui popor ale cărui progrese pe calea dezvoltării sale contribuiau la progresul comunității mondiale. „Îți înduri soarta și lupti. Pentru ce? — se întreba vorbitorul. Pentru că simți că dacă tu ai să ispășești anumite lipsuri, tot tu ai misiunea de a micșora diferența de nivel dintre țara ta și altele privilegiate, pe vremurile cînd a ta trăia în asuprire”. Apoi, în aclamațiile întregii Adunări, el rostea cu hotărîre: „Străinătatea nu cunoaște puterea pe care o dă românilor credința că ei nu și-au spus încă cuvîntul în evoluția internațională”.

La puțini ani după instaurarea păcii, Ion I. C. Brătianu își exprima opinia că nu există tendință mai dezarmantă decât aceea de a aștepta soluții generale miraculoase care să suplinească munca fiecărui popor în interiorul frontierelor sale naționale. „Restaurarea Europei nu poate să fie constituită decât din restaurarea fiecărui stat al Europei” — socotea el⁴³. Această concepție nu excludea ci, dimpotrivă, considera necesare măsurile și înțelegerile de ordin internațional menite să concure la redresarea economiilor naționale. Exercitînd funcția de președinte al Consiliului de Miniștri, Vintilă Brătianu a preluat și dezvoltat această elevată

concepție despre ansamblul unei comunități internaționale în care toate statele să aibă aceleași îndatoriri, dar și aceleași drepturi. Tocmai în acest sens el a dat exemplul României. În deceniul care a urmat războiului, dedicându-se refacerii sale, națiunea română, reducându-se la propriile sale mijloace, suferind în tăcere, necerind nimic, plătindu-și datorile, a contribuit la consolidarea și stabilitatea lumii. Reluând ideea unei noi ordini internaționale echitabile, primul ministru considera că, în felul acesta, România „poate să năzuiască să reintre în economia lumii nu numai pentru a plăti, dar și pentru a participa la beneficiul ei”⁴⁴. Gîndind și acționînd astfel, interesul manifestat de străinătate în diferite chipuri față de refacerea și consolidarea țării noastre era expresia convingerii că o asemenea operă „face parte integrantă din patrimoniul comun al propășirii și civilizației universale” — așa cum spunea în Senat Ion I. C. Brătianu, împărtășindu-și impresiile din timpul vizitei în Occident a suveranilor României, după momentul încoronării lor, în 1925⁴⁵.

Așa cum era hotărîtă să-și asigure dezvoltarea internă, tot astfel România era decisă să dea „tot concursul său eforturilor care tind la organizarea vieții economice internaționale”, se declara în programul de guvernare prezentat în Parlament de noul cabinet format în 1932 sub președinția lui Alexandru Vaida-Voievod⁴⁶. Această preocupare era însă veche, conturîndu-se chiar la începutul perioadei interbelice. În ședința din 9 iulie 1921, guvernul Averescu a prezentat Adunării Deputaților spre ratificare Convenția de comerț cu Cehoslovacia — primul act internațional cu caracter economic adus în fața Corpurilor Legiuitoare. Poate de aici interesul și dezbaterea mult mai largă în raport cu alte documente de acest fel din anii următori. Concepțiile expuse de vorbitori⁴⁷ — reprezentanți ai guvernului sau ai opoziției — au contribuit la cristalizarea unor principii asupra schimburilor și cooperării, din a căror sumară examinare este lesne de observat constructivismul, slujirea unor idei ce aveau să dobîndească o valoare universală, tocmai pentru că serveau progresului general al statelor și popoarelor. Deputații de opoziție M. Dobrescu și Ion Răducanu au relevat că această convenție era un exemplu de acord economic între state care se susțin și cooperează în principiul avantajului reciproc, ceea ce îi conferea și o valoare politică, fiind de natură să întărească încrederea și bunele relații dintre ele.

Chiar în etapa de tranziție pe care o străbătea Euopa, de la război la pace, de la ruină la reconstrucție — observa și ministrul de externe Take Ionescu —, atunci cînd prețurile erau în continuă fluctuație iar tratatele economice nu se puteau încheia, tocmai de aceea, decît pe termene scurte, România considera că era, totuși, posibil să se dea relațiilor economice mai multă siguranță, pe baza principiului sănătos, echitabil și cavaleresc al clauzei națiunii celei mai favorizate, opus contigentărilor artificiale și barierelor discriminatorii.

Prilejul de a-și aduce contribuția la statuarea unor norme noi ale relațiilor economice a fost furnizat, între altele, și de reuniunile internaționale consacrate examinării acestei chestiuni. La sfîrșitul anului 1930, ministrul industriei și comerțului, Mihail Manoilescu, membru al delegației române la cea de-a doua conferință de la Geneva pentru acțiune economică concertată, a prezentat în Adunarea Deputaților un raport cuprinzînd numeroase și interesante considerațiuni. Lucrările înseși — se aprecia-

au pus în evidență noua fază a cooperării internaționale, necunoscută înainte de război, menită nu numai să realizeze echilibrul între state, ci, prin forme active și concrete, să conducă spre rezultate imediate în dezvoltarea fiecăruia și a tuturor în ansamblu. Membrii Parlamentului erau informați că la Geneva s-au conturat două idei demne de reținut: apropierea, într-un spirit de solidaritate a statelor cu interese economice identice, cit și cooperarea între grupările de stat astfel asociate, pe criteriul schimburilor între produsele lor complementare. În felul acesta s-a conturat ideea constituirii organice a Europei și a statelor lumii într-un sistem mai logic, de mare interes pentru România și pentru alte țări cu structură economică similară.

În fața unei asemenea tendințe, România considera că problema de competență devenise aceea a tratamentului preferențial între statele agrare ale Europei pentru produsele lor agricole. Alături de acest principiu, conducătorul delegației românești, Virgil Madgearu a pus în clip oficial și ideea recunoașterii intereselor speciale ale țărilor agrare, deosebite de ale celor industrializate, pentru ca, în colaborare cu acestea din urmă, ele să formeze o forță omogenă, capabilă să-și apere interesele. De altfel, Virgil Madgearu avusese un rol important în armonizarea intereselor statelor agrare la conferințele de la Varșovia și București, prezente apoi la Geneva pe poziții de solidaritate. Acest fapt a pilejuit prima confruntare dintre ideile apărute de statele Europei orientale, pe de o parte, și a celei occidentale pe de altă parte, cit și o adevărată „spărtură în vechile așezări și în vechile metode de lucru din comerțul internațional”. Rezultatul a fost considerabil, pentru că în Comitetul economic permanent de pe lângă Societatea Națiunilor s-a admis dezbaterea acestui punct de vedere la Geneva. „Lucrul e cu atât mai important — observa Mihail Manoilescu — cu cit până acum tot centrul de gravitate al discuțiilor economice era preocuparea statelor occidentale ale Europei de a-și deschide larg granițele țărilor agricole, consumatoare de articole industriale, pentru exportul lor industrial”. Rezultatul disproporției nedrepte dintre prețurile produselor industriale și cele agricole, obținute cu nu mai puțină trudă, era acela că „noi trimitem munca a șase țărani ca să plătim munca unui lucrător industrial din Occident”. Iar acest schimb — arăta cu obidă vorbitorul — „corespunde, de fapt, însuși standardului de viață . . . țăranii noștri trăind de șase ori mai rău decit lucrătorii occidentali”. Dar, atita vreme cit interdependențele economice afectau, în ultima instanță, toate statele, rezulta că Europa occidentală era ea însăși interesată în oprirea scăderii catastrofale a prețului cerealelor, cit și în ridicarea capacității de cumpărare a țărilor agricole.

Pe de altă parte, conducătorii politicii externe au ținut să afirme că, în viziunea României, asocierea statelor pentru promovarea unor schimburi reciproc avantajoase nu echivala cu divizarea continentului în blocuri rivale, perspectivă de care trebuie să ne ferim cu orice preț — aver-tiza Nicolae Titulescu⁴⁸. El sublinia că proiecte ca acela al unei confederații economice sud-est europene sau dunărene, susținute de România, erau inspirate de intenția alcătuirii unor forme noi de cooperare, „astfel ca unitatea economică și politică ce rezultă să fie din ce în ce mai mare”. Discursul său a reliefat, astfel, ideea care a rezistat timpului, aceea că acordurile și cooperarea economică puteau reduce mult asperitățile poli-

tice. Aplicate pe o scară întinsă și cu bună credință, ele înlăturau obstacole, contribuiau la restabilirea sentimentului de încredere, la consacrarea unui nou tip de relații între state. Într-un discurs rostit pe marginea Proiectului de tarif vamal din 1929, ministrul industriei și comerțului, Virgil Madgearu a subscris la combaterea obstacolelor din calea schimburilor economice. El a dezvoltat ideea că o Europă „împărțită astăzi mai mult decît oricînd, prin bariere vamale, frămîntată de preocupări de autocrație economică, de izolare față de celălalt stat . . . poartă în sinul ei germeii atîtor greutăți și atîtor pericole”. Referindu-se la faptul că primul ministru francez, Aristide Briand întevidea posibilitatea unei Europe unite în fața concurenței americane, Virgil Madgearu reflecta : „O Europă unită dar cu bariere vamale de netrecut nu se poate concepe”⁴⁹. Acestei opinii i s-a asociat și deputatul național-liberal Victor Iamandi, care a adăugat pledoariai noi elemente. „Ne dăm seama, domnilor deputați — spunea el —, că statele trăiesc într-o așa de intimă și de hotărîtoare interdependență, încît cea mai neînsemnată încercare de a se susține din acest cadru provoacă perturbațiuni incalculabile”. Anticipînd marea criză, el releva că fenomenele economice se produceau în vîrutea aceluiași legi, indiferent de granițe, că în societatea modernă capitalistă „există o legătură atît de indisolubilă între instituțiile de credit . . . încît un crah ce s-ar produce la un capăt al lumii ar avea repercursiuni la celălalt capăt”⁵⁰.

Urmărind cu atenție fenomenele vremii, experții români au făcut aprecieri din care rezultă o bună înțelegere a mecanismului economico-financiar internațional. Atunci cînd criza a izbucnit într-adevăr, dezbaterea efectelor sale a continuat, Corpurile Legiuitoare fiind preocupate să rețină concluziile interesînd politica economică externă. În momentul său de culminație senatorul național-liberal Mihail G. Orleanu a dat o definiție exactă flagelului. Americanii se mîngîiau cu ideea anticipării crizelor ciclice, apărute aproape regulat după 7—10 ani de prosperitate. Dar faptul că „metodologia economică”, ce începuse să scruteze viitorul, nu i-a receptat simptomele, făcea dovada că aceasta nu era un fenomen obișnuit, ci „o criză de supraproducție, din zi în zi mai dureroasă”⁵¹. Personalități din cercurile guvernamentale au pus în evidență și raportul de determinare în care se afla economia mondială față de statele afectate de ordinea existentă. Dezbaterea din Adunarea Deputaților, la care a luat parte și Mihai Popovici, ministrul finanțelor, a pornit de la afirmația opoziției potrivit căreia guvernul încerca să explice situația economică internă ca un reflex al situației mondiale. Banca ministerială a confirmat acest punct de vedere : „Această criză, într-adevăr, este o criză mondială și poate că la noi în unele privințe se repercutează cu mai multă asprime”⁵². Cauzele agravante au fost enumerate tot în cadrul parlamentar de prof. Teofil Sauciuc-Săveanu, senator, ministru secretar de stat în guvernul național-țărănesc : efectele războiului, faptul că efortul pentru refacere nu fusese încheiat, ca și procesul de unificare a resorturilor economico-financiare ce a urmat unificării teritoriale; reforma agrară — legiferată dar nefinalizată; proprietatea în curs de reasezare; slaba capacitate de rezistență a micii gospodării țărănești; insuficiența creditelor⁵³. Contextul vieții economice internaționale — releva Mihai Popovici — a adăugat vechilor racile și alte cusururi agravante. Războiul a deplasat centrul de greutate al vieții economice din Europa în America. Debitoare a bătri-

nului continent pînă la război, aceasta din urmă a devenit principalul ei creditor în perioada postbelică. Sărăcită de efectele marii conflagrații, regăsindu-și cu greu echilibrul financiar, Europa înregistra cu sensibilitate seismele economiei americane, așa cum s-a întimplat în cazul crizei de supraproducție din S.U.A. — izvorul crăhului de bursă din 1928, „geneza crizei mondiale”. Cuprinse de panică, unele state europene au recurs la politica tarifelor vamale excesive, ademenite de ideea autarhiei. „Rezultatul a fost și o mai mare intensificare a crizei, mai ales la statele agricole din Europa” — rezultat al reacției protecționiste a statelor industrializate, al scăderii prețurilor produselor agricole. Așa se face că, deși guvernele din perioada crizei au încheiat o seamă de convenții cu Cehoslovacia și Polonia, cu Franța și Italia, fiind vorba de state mai dezvoltate, industriale, aceste înțelegeri nu au fost la fel de avantajoase și pentru România. De aceea — se arăta în concluzie — politica convențiilor economice trebuia astfel abordată, încît „statul nostru să nu fie silit să importe produse industriale fără ca, în același timp, statele industrializate să nu fie silit să primească produsele noastre agricole”.

Concepția României cu privire la cauzele dezechilibrului economic internațional a rezultat încă la cea de a 25-a conferință a Uniunii Interparlamentare, desfășurată la Paris, în 1927, unde punctul de vedere al grupului parlamentar român a fost expus de conducătorul delegației, senatorul Constant Georgescu⁵⁴. România, a spus el în esență, constata cu îngrijorare că Europa trecea printr-o acută criză economică, ceea ce făcea necesară suprimarea tuturor piedicilor din calea schimburilor internaționale, liberalizarea comerțului fiind o condiție necesară intensificării producției. Grupul interparlamentar român socotea însă că barierele vamale nu erau cauza unică a dificultăților economice. În conjunctura postbelică, statele cu o structură economică similară României nu și-au găsit pe deplin echilibrul interior și cu atît mai mult nu s-au putut adapta noilor condiții ale comerțului internațional, în mod deosebit din cauza deprecierei schimburilor, rezultat al inflației monetare, căderii prețurilor la produsele lor tradiționale și al practicilor spoliatoare de credit ale băncilor occidentale. În această situație, organismele internaționale trebuiau să aibă în vedere deosebirile dintre statele vechi, industrializate, și statele nou create. Oricum, o uniune vamală europeană al cărei proiect se agitate în anii precedenți și care, deschis vorbind, ar fi avantajat pe cei bogați și puternici, nu intra în vederile României.

Ca și în alte prilejuri, grupul parlamentar român a adoptat o atitudine militantă față de practicile protecționismului țărilor industrializate și de politica prețurilor promovată de ele, cerînd cu energie ceea ce experții români numeau „dezarmarea inechității economice”, în strînsă legătură cu dezarmarea militară și morală, ca o condiție de bază a securității generale. Parlamentarii români au ținut, de asemenea, să-și exprime dezacordul cu punctul de vedere al subcomisiei pentru problemele financiare care susținea că, deoarece stabilizarea monetară era în fapt realizată, repunerea problemei deprecierei monedelor naționale în raport cu paritatea aur nu mai era necesară, deși această tendință era evidentă pentru toată lumea. În această ordine de idei, România propunea ca ordinea de zi a viitoarei conferințe interparlamentare să înscrie problema înțelegerilor monetare și a creditelor internaționale, care preocupa intens

țările mai puțin dezvoltate. În sfârșit, delegația română s-a pronunțat pentru tratate de comerț pe termen lung, capabile să ofere perspectivă, stabilitate și încredere relațiilor economice și politice dintre statele semnatare.

Ridicându-se împotriva anacronismelor de tot felul, dar și a noilor mijloace de aservire economică — mai subtile, este adevărat, dar tocmai prin aceea mai perfide —, membrii Parlamentului român credeau cu tărie în datoria lor de a veghea la „respectarea drepturilor noastre suverane, pentru a evita trista eventualitate de a ne vedea într-un moment dat în situațiunea statelor coloniale” — așa cum rostea deputatul Léonte Moldoveanu, viitor președinte al Senatului⁵⁶. Iată de ce răspunsul românesc la întrebarea: „Ce vrem noi astăzi pentru viața internațională a popoarelor?” lua înțelesul unui remediu impus de însuși stadiul civilizației umane, de interesele ei generale: „Cerem democratizarea vieții internaționale”!

Ideea a rămas, în ciuda eforturilor depuse pe plan internațional, până în anii noștri un deziderat, o speranță a umanității.

NOTE

- ¹ D.A.D., nr. 10 din 3 ianuarie 1930 (10 decembrie 1929), p. 206.
- ² D.A.D., nr. 19 din 13 decembrie (18 noiembrie) 1927, p. 255.
- ³ D.A.D., nr. 61 din 4 martie (13 februarie) 1925, p. 1426; nr. 29 din 20 ianuarie 1927 (21 decembrie 1923), p. 696—697.
- ⁴ Ibidem
- ⁵ D.S., nr. 42 din 5 martie (26 februarie) 1924, p. 691.
- ⁶ D.S., nr. 43 din 6 martie (27 februarie) 1924, p. 708.
- ⁷ D.A.D., nr. 15 din 1 ianuarie 1920 (17 decembrie 1919), p. 167.
- ⁸ Ibidem, p. 175.
- ⁹ D.A.D., nr. 22 din 12 ianuarie 1931 (16 decembrie 1930), p. 363.
- ¹⁰ D.S., nr. 13 din 23 iunie (19 iunie) 1922, p. 158.
- ¹¹ D.A.D., nr. 59 din 28 februarie (11 februarie) 1925, p. 1 364—1 365.
- ¹² Ibidem, p. 1 366.
- ¹³ D.A.D., nr. 24 din 14 ianuarie 1927 (17 decembrie 1926), p. 464.
- ¹⁴ D. S., nr. 30 din 13 mai (27 martie) 1926, p. 137.
- ¹⁵ D.A.D., nr. 12 din 20 decembrie (3 decembrie) 1930, p. 152.
- ¹⁶ D.A.D., nr. 2 din 14 iunie (9 iunie) 1939, p. 10—11.
- ¹⁷ D.S., nr. 72 din 15 mai (22 aprilie) 1921, p. 1 496.
- ¹⁸ D.A.D., nr. 61 din 4 martie (13 februarie) 1925, p. 1 421—1 423.
- ¹⁹ D.S., nr. 1 din 18 octombrie (16 octombrie) 1928, p. 3.
- ²⁰ D.S., nr. 43 din 6 martie (27 februarie) 1924, p. 709.
- ²¹ D.A.D., nr. 21 din 15 decembrie (28 noiembrie) 1923, p. 322—323.
- ²² D.A.D., nr. 38 din 16 aprilie (4 aprilie) 1934, p. 1608.
- ²³ *Asupra vizitei lui Gașneu la Berlin vezi și Ioan Talpș, Diplomație și apărare. Coordonate ale politicii externe românești 1933—1939*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1986, p. 295—296.
- ²⁴ D.A.D., nr. 2 din 14 iunie (9 iunie) 1939, p. 11.
- ²⁵ D.A.D., nr. 12 din 20 decembrie (3 decembrie) 1930, p. 158.
- ²⁶ D.S., nr. 6 din 6 noiembrie (29 octombrie) 1924, p. 28.
- ²⁷ D.S., nr. 7 din 11 noiembrie (29 octombrie) 1927, p. 120.
- ²⁸ D.S., nr. 1 din 21 octombrie (15 octombrie) 1927, p. 5.
- ²⁹ D.A.D., nr. 38 din 16 aprilie (4 aprilie) 1934, p. 1 616.
- ³⁰ D.A.D., nr. 22 din 12 ianuarie 1931 (16 decembrie 1930), p. 363; vezi și Nicolae Titulescu, *Discursuri*, Edit. științifică, București, 1967, p. 406—425.
- ³¹ D.A.D., nr. 3 din 2 decembrie (23 noiembrie) 1936, p. 23; nr. 14 din 14 decembrie (10 decembrie) 1935, p. 243.
- ³² D.S., nr. 6 din 4 decembrie (30 noiembrie) 1934, p. 41.

³³ Ibidem.

³⁴ D.A.D., nr. 59 din 28 februarie (11 februarie) 1925, p. 1 375.

³⁵ D.S., nr. 4 din 10 decembrie (5 decembrie) 1921, p. 33.

³⁶ D.A.D., nr. 61 din 4 martie (13 februarie) 1925, p. 1 427.

³⁷ D.A.D., nr. 31 din 8 februarie (17 decembrie) 1927, p. 603.

³⁸ D.A.D., nr. 30 din 21 ianuarie 1927 (22 decembrie 1926), p. 708.

³⁹ D.A.D., nr. 87 din 24 mai (14 aprilie) 1932, p. 4 423.

⁴⁰ Ibidem, p. 1 356 și urm.

⁴¹ D.A.D., nr. 28 din 29 iunie (20 iunie) 1922, p. 609.

⁴² D.A.D., nr. 38 din 16 aprilie (4 aprilie) 1934, p. 1 616.

⁴³ D.S., nr. 13 din 23 iunie (19 iunie) 1922, p. 158.

⁴⁴ D.A.D., nr. 96 din 23 iunie (5 aprilie) 1928, p. 3 101.

⁴⁵ D.S., nr. 30 din 13 mai (27 martie) 1926, p. 837.

⁴⁶ D.A.D., nr. 9 din 18 august (12 august) 1932, p. 207.

⁴⁷ D.A.D., nr. 144 din 22 februarie 1922 (9 iulie 1921), p. 3 660—3 662.

⁴⁸ D.A.D., nr. 38 din 16 aprilie (4 aprilie) 1934, p. 1 616.

⁴⁹ D.A.D., nr. 113 din 15 noiembrie (25 iulie) 1929, p. 4 831.

⁵⁰ D.A.D., nr. 31 din 8 februarie 1923 (17 decembrie 1927), p. 603.

⁵¹ D.S., nr. 53 din 5 mai (6 aprilie) 1932, p. 1 871.

⁵² D.A.D., nr. 27 din 19 ianuarie 1931 (23 decembrie 1930), p. 629.

⁵³ D.S., nr. 53 din 5 mai (6 aprilie) 1942, p. 1 874.

⁵⁴ D.S., nr. 22 din 20 ianuarie 1928 (13 decembrie 1927), p. 322.

⁵⁵ D.A.D., nr. 73 din 23 iunie (24 mai) 1923, p. 2 190.

L'IMPÉRATIF D'UN NOUVEL ORDRE POLITIQUE ET ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL DANS LES DÉBATS DU PARLEMENT ROUMAIN (1919—1939)

Résumé

L'auteur analyse les débats du Parlement de la Roumanie de l'entre-deux-guerres et démontre que la question d'un nouvel ordre international a préoccupé les dirigeants politiques roumains après la Première Guerre mondiale dans les conditions où le statut politique de l'Europe avait changé après la disparition des empires absolutistes et la formation des États nationaux.

Les parlementaires roumains ont mis sur le tapis le problème de la démocratisation des relations internationales et ont condamné la politique discriminatoire des grandes puissances à l'égard des États petits, se prononçant pour leur égalité en droits sur le plan international, pour le respect de l'indépendance des peuples et pour une diplomatie démocratisée.

On a critiqué énergiquement dans le Parlement roumain les pratiques impérialistes de domination et de diktat sur le plan économique de même que politique, les conceptions révisionnistes et fascistes de « l'espace vital », notamment dans le contexte sombre des années 1938—1939, lorsqu'on a milité pour la coopération internationale, régionale et multilatérale, pour la paix.

On accorde dans cette étude une attention spéciale à la démocratisation des relations économiques internationales, à la réalisation d'échanges économiques réciproquement avantageux qui auraient eu une influence politique positive en atténuant les contradictions existantes, et en contribuant à l'amélioration des rapports entre les pays du monde entier.

ACTUL ISTORIC DE LA 23 AUGUST 1944 ÎN CONTEXTUL POLITICII MARILOR PUTERI FAȚĂ DE ROMÂNIA (II)*

IOAN CHIPER

Pe fondul adâncirii crizei regimului antonescian și în împrejurările internaționale menționate din vara anului 1944 s-a constituit în România Blocul Național Democrat⁹⁷.

După cum este cunoscut, în declarația de constituire a B.N.D. chiar la primul punct se preciza că noul organism urmărea „încheierea, fără întârziere, în baza ofertei făcute de aliați, a unui armistițiu cu Națiunile Unite (Uniunea Sovietică, Marea Britanie și Statele Unite ale Americii) căutînd a obține condițiile posibile, cele mai bune pentru interesele țării”⁹⁸. Cîteva zile mai tîziu⁹⁹, s-a transmis aliaților că B.N.D.-ul elaborează un plan detaliat pentru ieșirea României din Axă și, în acest sens, se solicita sprijinul aliat prin lansarea unor unități de desant aerian, aprovizionarea cu armament automat pentru cca 2 500 de membri ai formațiilor patriotice, coordonarea acțiunii cu declanșarea unei ofensive sovietice la cel mult 24 ore după înlăturarea regimului antonescian. Se cerea, după cum am amintit, acordarea clauzelor consimțite de Uniunea Sovietică la Stockholm guvernului Antonescu și se preciza că semnarea armistițiului urma să se facă „înainte de schimbarea guvernului” român. Mesajul preciza că „Partea care ne privește din acest plan este pusă deja la punct. Momentul aplicării ei va putea deci fi stabilit de îndată ce aliații vor fi terminat pregătirile ce le revin”¹⁰⁰. Se poate aprecia deci că, în acel moment, erau întrunite condițiile întene pentru ieșirea României din război, ceea ce în fond sugera, de altfel, și Lucrețiu Pătrășcanu față de Molotov în declarația menționată din 11 septembrie 1944.

În pofida unor repetate demersuri românești, în iulie și august¹⁰¹ nici un răspuns nu a fost primit din partea celor trei mari puteri aliate la planul și solicitările B.N.D. În aceste mesaje s-a subliniat că absența oricărui răspuns aliat la planul propus în timp ce erau luate anumite măsuri germane și erau trimise spre front unele unități române pe care se conta în planul insurecțional aduceau prejudicii pregătirii acțiunii, provoca, cum se arăta într-un mesaj din 19 august, „confuziune în spiritul și în organizarea opoziției democratice unite și stînjenesc preparativele politice și militare necesare în vederea acțiunii”¹⁰². Nu era vorba în acest pasaj de supoziții, ci el reflecta o stare de fapt, deosebiri de opinii în cadrul

* Prima parte a acestui studiu a fost publicată în „Revista de Istorie”, tom (1989) nr. 9, p. 927—944.

B.N.D.¹⁰³, care deveniseră tot mai pronunțate în legătură cu alegerea momentului trecerii la acțiune și care a antrenat și cercurile militare și ale Palatului¹⁰⁴, ca și pe unii diplomați¹⁰⁵, creindu-se spre mijlocul lunii august, un curent precumpănitor decis să intie cât mai curînd în acțiune.

Absența răspunsului aliaților la planul propus ca și la mesajele transmise din România atît la Cairo, cît și la Stockholm își are originea într-o serie de evoluții ale relațiilor interaliate, ale situației politice și militare în Europa în general, în Europa de sud-est, în special.

La sfîrșitul lunii aprilie 1944, manifestarea unor nemulțumiri sovietice legate de operația „Autonomous”, considerată la Moscova ca o tentativă a guvernului din Londra de a nesocoti interesele sovietice în România și în Balcani și preocupările britanice pentru evoluția situației interne din Grecia, în rezolvarea căreia Molotov, solicitat, s-a dovedit nu doar necooperant, dar și plin de reproșuri¹⁰⁶, au condus diplomația britanică la căutarea unei formule noi pentru a-și promova interesele în Balcani și pentru a elimina sau bloca posibilitatea ca Uniunea Sovietică să-și poată extinde eventual influența sau chiar controlul pînă în Strimtori și în virful Peninsulei Balcanice. Între Foreign Office și Special Operations Executive (S.O.E.) și între F.O. și diferite organisme militare s-au angajat în primăvara anului 1944 dezbateri, inclusiv contradictorii și unele chiar tăioase, în legătură cu politica de promovare față de U.R.S.S. Au fost analizate obiectivele probabile ale politicii sovietice în ultima fază a războiului și în epoca postbelică și efectele ei asupra intereselor strategice britanice și, în acest cadru, au fost fixate tendințele politicii sovietice față de România și de alte țări balcanice și analizate posibilele mijloace și reacții, politice sau militare, pentru protejarea intereselor britanice¹⁰⁷.

În acest cadru diplomația britanică s-a orientat spre o soluție de compromis. La 4 mai 1944, premierul W. Churchill a cerut ministrului de externe A. Eden să se pregătească o sinteză cu privire la esența problemelor ivite între Marea Britanie și Uniunea Sovietică în Italia, România, Bulgaria, Iugoslavia și mai ales Grecia, subliniind că guvernul britanic trebuia să ajungă la o concluzie precisă dacă era de acceptat „o comunizare a Balcanilor și poate a Italiei”¹⁰⁸. Înainte de a remite sinteza cerută, A. Eden a răspuns, la 9 mai, între altele, că „În Ungaria și România guvernul sovietic nu și-a dezvăluit încă planurile cu excepția recentei declarații prin gura lui Molotov că ei nu intenționează să « modifice structura socială a României așa cum există în prezent »”¹⁰⁹. Dar deja la 5 mai, într-o conversație cu ambasadorul sovietic la Londra, F. T. Gusev, în legătură cu „problemele românești și grecești” A. Eden a declarat — după cum se preciza într-o notă adresată de guvernul sovietic celui american la 1 iulie — că „guvernul britanic consideră guvernul sovietic ca avînd conducerea în problemele românești și România este în sfera de activi-

tate a U.R.S.S.", iar guvernul britanic se considera el însuși într-o situație similară în cazul Greciei ¹¹⁰. La 18 mai 1944, Gusev a comunicat lui A. Eden că guvernul sovietic era de acord cu sugestia făcută, dar înainte de răspunsul său definitiv dorea să cunoască dacă guvernul britanic consultase pe cel american ¹¹¹. A. Eden a promis că o va face, sperînd să nu întîmpine dificultăți la Washington deoarece România cădea în raza de acțiune a armatelor sovietice, iar Grecia în aceea a Comandamentului aliat din Mediterana avînd în frunte pe generalul Wilson ¹¹². Paralel cu un demers al F. O. la Departamentul de Stat, la 31 mai 1944 W. Churchill s-a adresat președintelui Roosevelt, solicitînd agrementul guvernului american și susținînd că nu era vorba de o împărțire a Balcanilor în zone de influență, acordul fiind valabil numai pe timp de război și neafectînd drepturile și responsabilitățile fiecăreia din cele trei mari puteri ¹¹³. Din acest moment un lung schimb de mesaje s-a declanșat între Londra și Washington ¹¹⁴. Departamentul de Stat s-a opus acestei tranzacții, declarîndu-se contra sferelor de influență, dar W. Churchill a reușit ¹¹⁵ să obțină, la 13 iunie, acordul președintelui F. D. Roosevelt sub rezervă că înțelegerea anglo-sovietică era valabilă doar pentru 3 luni, fiind motivată doar de necesități militare și că nu trebuia să conducă la stabilirea unor zone de influențe în epoca postbelică ¹¹⁶. Răspunsul a fost comunicat guvernului sovietic, dar Roosevelt și Departamentul de Stat au continuat să-și manifeste nemulțumirea pentru această inițiativă a diplomației britanice ¹¹⁷. Guvernul sovietic a solicitat însă Foreign Office-ului, la 8 iulie 1944, să se adreseze direct la Washington pentru a obține detalii cu privire la poziția guvernului american ¹¹⁸, ceea ce-l făcea pe W. Churchill să noteze indispus: „Înseamnă oare aceasta că tot ceea ce am stabilit cu rușii cade acum prin pedanta interferență a Statelor Unite și că România și Grecia sînt condamnate la un regim de telegrame triumphiulare în care Statele Unite și noi înșine avem să împiedecăm politica aplicată de ruși României și rușii să comande E.A.M. [...]?” ¹¹⁹. La demersul sovietic la Washington, din 1 iulie, Departamentul de Stat a răspuns la 15 iulie 1944 printr-o notă care relua poziția americană ¹²⁰, încît W. Churchill, după ce a aflat de conținutul acestei note, a întregat pe A. Eden, la 1 august 1944, dacă „înseamnă aceasta că americanii și-au dat acordul pentru o perioadă de trei luni, sau totul este aruncat din nou în baltă?” ¹²¹. A. Eden a considerat că SUA acceptase perioada de 3 luni, dar că, desigur, ar fi preferat ca sovieticii să fi renunțat la întregul acord ¹²². Ceea ce preocupa atunci F. O. era însă atitudinea guvernului din Moscova ca urmare a trimiterii unei misiuni de opt ofițeri sovietici în Grecia pe lângă ELAS ¹²³. Pe acest fond neclar în legătură cu raporturile anglo-sovietice în sud-estul Europei și a intrării sau nu în vigoare a acordului de împărțire în zone de interese a acestei regiuni, se producea declarația lui W. Churchill, la 2 august 1944, în Camera Comunelor care era, în opinia noastră, deopotrivă un mesaj pentru România, dar și pentru Uniunea Sovietică, confirmînd, de fapt, prioritatea Uniunii Sovietice în România ¹²⁴.

Cursul menționat al relațiilor interaliate, ca și deschiderea celui de-al doilea front în Europa și-au pus puternic amprenta asupra poziției celor trei mari puteri față de acceptarea de către B.N.D. a condițiilor de

armistițiu, față de răspunsul la planul de acțiune care le-a fost propus în iunie 1944 și, în general, față de ieșirea României din războiul hitlerist.

Că din punct de vedere al guvernului britanic condițiile de armistițiu negociate la Cairo erau încă în vigoare în august, și cu atât mai mult în iunie, rezulta clar chiar din declarația publică, mai sus menționată, făcută de Churchill la 2 august 1944. Dar încă la 22 mai, Foreign Office-ul comunica lordului Moyne, la Cairo, că pentru evitarea suspiciunilor inter-aliatate — de fapt cu sovieticii — de genul celor declanșate de misiunea „Autonomous” era necesar ca serviciile britanice să nu mai ia „inițiativa în aceste afaceri românești”¹²⁵.

În același timp, în poziția S.U.A. s-au făcut resimțite anumite oscilații care pendulau între plierea, în continuare, la pozițiile britanice sau sovietice în problema armistițiului cu România și exprimarea propriului punct de vedere. Încă la mijlocul lunii mai 1944, în sinteza menționată privind politica S.U.A. față de România se considera că „Negocierile curente, nereușind să conducă la capitularea României, ar putea fi momentul potrivit pentru revizuirea condițiilor”, anume a unor condiții „politico-teritoriale”¹²⁶.

La 17 iunie 1944, Cordell Hull transmitea însă lui Mac Veagh, la Cairo, că Departamentul de Stat — avînd în vedere anunțarea acceptării condițiilor de armistițiu de către opoziția din România — favorizează continuarea convorbirilor în vederea stabilirii unui acord pentru a face efectiv armistițiul¹²⁷. În acest sens despre „progresele negocierilor pentru capitularea României” a fost informat în J.C.S. dar, după câteva zile, același Departament revenea și afirma că nu ar fi fost acceptate condițiile de armistițiu¹²⁸. După primirea la Cairo, la 28 iunie, a mesajului român care conținea planul de acțiune la care ne-am mai referit, J.C.S. a fost solicitat din nou, la 30 iunie, să-și spună cuvîntul. În răspunsul amiralului Leahy, în numele J.C.S., se preciza că din punct de vedere militar planul privea în primul rînd pe sovietici, care trebuiau să decidă ce este acceptabil sau nu pentru ei. Se preciza că Statele Unite nu puteau interveni cu trupe de parașutiști, așa cum se propunea în planul român, dar puteau să asigure bombardarea punctelor din Ungaria, Bulgaria și România indicate, subliniindu-se însă că era de dorit ca din punct de vedere militar S.U.A. să sprijine poziția adoptată de ministrul rezident britanic la Cairo¹²⁹. Or, acesta fusese de părere, în telegrama transmisă la 28 iunie, la FO, că orice discuție cu privire la condițiile de armistițiu trebuiau refuzate, iar opoziției din România trebuia să i se ceară un răspuns definitiv¹³⁰. Amintim că în mesajul român din 22 iunie se preciza de fapt clar că erau acceptate condițiile de armistițiu și se sugera să se acorde la Cairo ceea ce, de fapt, sovieticii acordaseră guvernului antonescian la Stockholm. Este adevărat că Washingtonul nu știa nimic despre aceste prevederi suplimentare consimțite de sovietici, iar Londra a aflat de contactele romano-sovietice din capitala Suediei abia la începutul lunii iulie 1944 fără a face nici un reproș la Moscova, în lumina înțelegerii anglo-sovietice și f. r. a însă a cunoaște, se pare și noile condiții acceptate suplimentar de par. a sovietică¹³¹. Poziția Marii Britanii față de problema armistițiului cu România în contextul menționat al relațiilor anglo-sovietice se reflecta clar în convorbirea din 11 iulie 1944 dintre subsecretarul de stat la FO, Sir Orme Sargent și Sir Christopher Steel: „A fost hotăr-

rît în chip definitiv că negocierile de armistițiu vor fi de acum înainte în miinile rușilor, dar dl. Steel se întreba dacă mai avem un interes în a încerca să le continuăm [...] De altminteri, în această conjunctură am mai avea vreun interes deosebit pentru a scoate România din război cât mai curînd cu putință? [...] În primăvara aceasta era important, deoarece negocierile de armistițiu și amenințarea ieșirii din război a României ar fi blocat trupe germane care puteau altminteri să fie folosite împotriva Overlord-ului”¹³².

La începutul lunii august diplomația britanică a întreprins unele demersuri la Moscova pentru ca Uniunea Sovietică să dea curs vreunei acțiuni în legătură cu România — dar Vișinski, promițînd că guvernul sovietic va examina situația, a subliniat că „Nu avea multă încredere” în propunerile primite din partea lui Maniu¹³³ — și, ulterior, a propus ca problemele armistițiului cu România să fie aduse în discuția E.A.C.¹³⁴. La rîndul ei, diplomația americană considera, la mijlocul lunii iulie, că „proiectul pentru o pace separată cu România [...] se află încă în negocieri”¹³⁵, iar apoi, în luna august 1944, s-a concentrat din nou, asupra propriilor sale proiecte de armistițiu. Astfel, în preambulul documentului WS-242 din 12 august 1944 referitor la „Condițiile propuse pentru un armistițiu cu România”, amintindu-se clauzele armistițiului din aprilie 1944 formulate de Uniunea Sovietică și acceptate de SUA și Marea Britanie, se afirma că nu se primise nici un răspuns din partea guvernului Antonescu și că deși I. Maniu l-a acceptat, în principiu, „el nu a izbutit să pună în practică răspunsul său și speră în modificarea condițiilor”¹³⁶. Autorii documentului apreciau că războiul continuînd, valoarea militară a ieșirii României din Axă tindea să descrească „și considerentele militare care au determinat Departamentul să accepte condițiile [armistițiului] sovietice fără discuție tind să-și piardă din urgența lor”. Ca urmare, mai ales dacă s-ar fi ajuns la o discuție a termenilor armistițiului în EAC, se considera posibil ca S.U.A. să-și revadă poziția față de condițiile armistițiului cu România și, în acest sens, s-ar fi putut acționa pentru ca „clauzele militare să fie mai corespunzătoare cu situația militară schimbată și pentru a elimina sau generaliza clauzele teritoriale”¹³⁷. La 15 august 1944 a fost alcătuită o nouă variantă a documentului, codificată WS-242 a¹³⁸, document modificat apoi, din nou, după cum rezultă din varianta WS-242 b, datată 23 August 1944¹³⁹.

Desigur, documentele menționate au fost documente de lucru, nu au ajuns să fie prezentate ca documente oficiale, dar în multe atitudini oficiale americane s-au regăsit elemente promovate prin amintitele materiale. O analiză detaliată a acestor variante — ca și a tuturor variantelor americane cu privire la condițiile de armistițiu, la statutul politic și teritorial al României elaborate din 1942 pînă în septembrie 1944 — ar fi de un real interes pentru deslușirea evoluției poziției diplomației S.U.A. față de România în anii războiului și în perspectiva postbelică, dar aceasta nu se poate face în cadrul prezentului studiu. Menționăm acum doar că între modurile care au intervenit rapid în decurs de mai puțin de cele două săptămîni care sepără WS-242 d și WS-242 b se constata o înasprire a termenilor în condiția de diplomația americană în legătură cu problema ocupatiei militare a României de către aliați ca și transferarea ei probabile în condiții contibuții a României la războiul contra Ger-

maniei — cu indicarea unor drepturi și înlesniri pentru România — de la capitolul privind „Eventualele avantaje pentru România”, la capitolul „Obligații care urmează a fi impuse României”, fără drepturile specificate în precedentă variantă. În toate cele trei variante se mențineau formule neschimbate în legătură cu statutul teritorial al României, care nu puteau fi satisfăcătoare din punct de vedere românesc. În problema menționată a ocupației de către puterile aliate, dacă în WS-242 era inserată clauza că guvernele aliate nu insistă asupra deplinei ocupări a României cu toate drepturile legale care decurgeau pentru o putere ocupantă, mai ales dacă U.R.S.S. consideră suficient să ceară doar dreptul de mișcare militară fără restricții, în WS-242a și WS-242b se preciza că guvernele aliate semnatare ale armistițiului „trebuiau să aibe dreptul să ocupe cu orice forțe ar fi desemnat și pe orice cale ar considera necesar” o parte din sau întreg teritoriul aflat sub suveranitate românească, acceptându-se însă și posibilitatea din WS-242.

La numai trei zile după elaborarea lui WS-242b, S.U.A. abandona cu totul propriile proiecte, acceptînd propunerea sovietică din 25 spre 26 august — care reconfirma condițiile de la Cairo completate cu acelea de la Stockholm — ca după alte două zile să se ralieze, după cum am arătat, propunerilor modificate britanice care se îndepărtau atît de mult de cele de la Cairo și Stockholm dar cuprindeau, într-o măsură, unele elemente — cum ar fi tocmai problema ocupării țării — prezente în documentele anterioare americane.

În vara anului 1944, cele trei mari puteri se îndepărtaseră, într-o măsură, după cum se observa și din cele arătate mai sus, de poziția comună care condusese la stabilirea condițiilor de armistițiu din aprilie 1944. În timp ce canalul de legătură prin Cairo, de fapt, s-a închis, o via activitate s-a înregistrat la Stockholm în contactele româno-sovietice, s-au intensificat sondajele din Spania, Portugalia și mai ales din Elveția și s-au afirmat, ca tot mai importante, contactele din Turcia dintre reprezentanții români și cei ai puterilor occidentale. În toate aceste contacte, alături de tendința de a menține dialoguri secrete fără știrea celorlalți aliați se constată o anumită preferință a celor trei mari puteri pentru convorbirile cu reprezentanți ai guvernului român — rod al unei neîncrederi în capacitatea opoziției democratice de a determina o ieșire a României din Axă, ceea ce va contribui, cu atît mai mult, ca declanșarea insurecției române să surprindă și pe aliați — provocînd renașterea, într-o oarecare măsură, de la începutul lunii august, a interesului pentru armistițiu cu România, în contextul semnării misiunii Teodorescu-Giurescu în Turcia¹⁴⁰.

Trebuie subliniat însă că spre sfîrșitul lunii iulie și în primele săptămîni ale lunii august 1944 nu România este țara din Europa de est și sud-est care reține cel mai mult atenția puterilor aliate. În timp ce în Europa central-orientală, Polonia devine una din problemele cheie ale raporturilor interaliate fiind, în perioada la care ne referim, obiectul mării majorități a mesajelor schimbate între liderii celor trei mari puteri¹⁴¹, în Europa de sud-est, mai ales după ce Turcia a rupt, la 2 august, relațiile cu Germania, centrul de greutate al atenției aliaților, cu precădere a puterilor occidentale, se transferă asupra Bulgariei. Obiectivele urmărite de guvernul din Londra în Bulgaria, ca parte integrantă a politicii brita-

nice în Balcani, au influențat puternic, după opinia noastră, reacția și atitudinea diplomației britanice față de evenimentele din România de la 23 August 1944. Pentru mai bună înțelegere a acestei realități este necesar să prezentăm succint evoluția poziției marilor puteri aliate față de Bulgaria în lunile precedente revoluției române din august 1944.

Accentul diferit pus de marile puteri occidentale ale Coaliției anti-hitleriste în vara anului 1944 pe scoaterea României și Bulgariei din război, se poate constata dacă se compară, de exemplu, aprecierea, citată mai sus, din documentul WS-242 din 12 august 1944 — care evidențiază optica diplomației americane că valoarea militară a ieșirii României din Axă tinde să descrească pe măsura continuării războiului — și modul în care era considerată importanța ieșirii Bulgariei din război, în aproximativ aceeași perioadă. Astfel, la 2 august 1944, Comitetul Mixt al Șefilor de Stat Major al S.U.A. a răspuns Departamentului de Stat — în legătură cu avizul solicitat în privința condițiilor unui armistițiu cu Bulgaria — că „în pofida evoluției favorabile a războiului în Europa, detașarea Bulgariei din Axă este de considerabilă importanță militară” și, ca urmare, ar fi fost „de cel mai mare folos” să se urmărească energic realizarea unui armistițiu cu Bulgaria, dacă aceasta era decisă să solicite condițiile de armistițiu ¹⁴². Interesul aliaților ¹⁴³ pentru scoaterea Bulgariei din război se manifestase intens la sfîșitul anului 1943 și la începutul anului 1944 din aceleași considerente ca și în cazul României, legate în principal de operațiile de acoperire a „Overlord-ului” ¹⁴⁴, în împrejurările în care se remarcă primele tendințe importante ale guvernului de la Sofia de a stabili contacte cu reprezentanții puterilor aliate occidentale în Egipt sau Turcia ¹⁴⁵. În primăvara și vara anului 1944, Marea Britanie oscila între speranța de a putea impune condiții care să-i permită chiar participarea cu forțe de ocupație a Bulgariei și luarea în considerare și chiar acceptarea unei anumite priorități a intereselor și influenței sovietice ¹⁴⁶. Bulgaria, nefiind însă în război cu U.R.S.S., urma să capituleze, după cum sublinia un document american, în fața Comandamentului Forțelor Aliate din Mediterana ¹⁴⁷. În vederea unor noi contacte cu Bulgaria, la Washington organisme ale Departamentului de Stat — Policy Committee și Working Security Committee — au refăcut proiectul american anterior, din februarie 1944, al condițiilor de armistițiu pentru Bulgaria și după aprobarea de către J.C.S. ¹⁴⁸ acesta a fost transmis ambasadorului Winant la Londra pentru dezbateri în Comisia Consultativă Europeană. La rîndul ei, diplomația britanică a elaborat propriul ei proiect privind condițiile de armistițiu cu Bulgaria care a fost remis, în iulie, Departamentului de Stat ¹⁴⁹. În aceste împrejurări, reluarea contactelor între aliați și Bulgaria, la 14 august ¹⁵⁰, a precipitat consultările dintre Londra, Washington și Moscova în legătură cu ieșirea Bulgariei din război. Guvernul sovietic și-a dat, la 23 august, acordul pentru ca negocierile cu emisarii bulgari să fie duse în baza procedurii discutate la Cairo, în februarie 1944, în timp ce în aceeași zi, mesageri bulgari, sosiți de la Sofia la Istanbul, informau că doi emisari bulgari pîniseră împuternicirea guvernului din Sofia pentru a începe imediat convorbiri cu reprezentanții Marii Britanii și S.U.A. și cu participarea unor observatori sovietici — în acest sens, însărcinatul cu afaceri al Uniunii Sovietice în Bulgaria fusese informat și solicitat încă la 19 august — în vederea semnării unui armistițiu ¹⁵¹. Departamentul

de Stat și-a precizat prin memorandumurile din 23 și 25 august 1944, poziția față de unele propuneri britanice din 20 august 1944 și de dorința sovietică ca negocierile cu Bulgaria se să desfășoare la Ankara și nu la Cairo ¹⁵². Cea mai rapidă a fost însă reacția britanică și ea a fost după opinia noastră, adoptată în strinsă conexiune cu atitudinea guvernului din Londra față de evenimentele din România de la 23 August 1944, atitudine surprinsă doar printr-un aspect la începutul prezentului studiu și asupra căreia revenim mai larg acum.

Marea Britanie a fost, de fapt, prima dintre marile puteri aliate care a reacționat față de evenimentele din România din 23 august 1944. La 24 august, A. Eden a transmis ambasadorului britanic la Moscova o telegramă în care se menționa că guvernul britanic nu avea nici o știre oficială în legătură cu evenimentele din România în afară de proclamațiile difuzate de radiodifuziunea română în ajun și, ca urmare, cerea lui Clark Kerr să ia imediat legătura cu guvernul sovietic pentru a i se solicita toate informațiile de care dispunea în legătură cu ceea ce se petrecea în România. Ambasadorul britanic a fost însărcinat, de asemenea, să întrebe dacă Uniunea Sovietică era pregătită să încheie cu România un armistițiu în baza condițiilor asupra cărora cei trei mari aliați căzuseră de acord sau intenționau să revizuiască acele clauze. Guvernul britanic își exprima, totodată, dorința de a participa la semnarea „oricărui armistițiu”, dar și la întâlnirile cu reprezentanții români care ar fi negociat încheierea armistițiului, inclusiv dacă acestea ar fi avut loc în U.R.S.S. sau în zona frontului ¹⁵³. Nu cunoaștem ora la care a fost transmisă această telegramă la Moscova, dar, după toate probabilitățile, răspunsul pe care A. Vișinsky l-a dat ambasadorilor britanic și american, la 24 august 1944, la orele 15,30 — la care ne-am referit la începutul prezentului studiu — este rezultatul demersului întreprins de ambasadorul britanic Clark Kerr în baza dispozițiilor, mai sus amintite, primite de la Londra. La scurt timp după telegrama menționată, tot la 24 august 1944, A. Eden a transmis lui Clark Kerr o nouă telegramă în care se arată, între altele, că guvernul britanic era pregătit să accepte termenii sovietici — așa cum fuseseră comunicați de lordul Moyne, de la Cairo, printr-o telegramă din 14 aprilie 1944 — ca bază a unui armistițiu cu România, *însă cu unele amendamente și completări*. În acest sens, guvernul britanic propunea ca între clauzele armistițiului să se prevadă: România să rupă relațiile nu numai cu Germania, ci cu toate statele aflate în război cu Națiunile Unite; internarea cetățenilor statelor inamice și punerea sub control a proprietăților inamice; substituirea unei prevederi din clauzele din aprilie prin formula „restaurarea proprietății aliate și reparații pentru pagube de război” și, în acest context, reafirmarea poziției britanice că mărimea despăgubirilor de război trebuia să se fixeze la conferința generală de pace. Pe lângă aceste completări, guvernul britanic sublinia că el aprecia că orice armistițiu cu România trebuia să cuprindă și următoarele clauze: „A. Aliații să aibă dreptul de a staționa trupe și agenții pe teritoriul român, pe cheltuielile României care trebuia, de asemenea, să furnizeze o anumită valută română așa după cum aliații pot cere din cînd în cînd; B. Acordul român pentru instrucțiunile aliate privind controlul Dunării și al sistemului de transport; C. Numirea unei Comisii Aliate de Control; D. Guvernul român să fie de acord și să îndeplinească necondiționat acele cereri supli-

mentare pe care aliații le vor formula”¹⁵⁴. Acestea erau deci „noile condiții de armistițiu” britanice, *în prima lor formă*, la care se referea V. Molotov la 25-26 august și despre care la Washington nu se știa încă nimic la 26 august 1944. După cum se știe și rezultă chiar și din cele două telegrame transmise de A. Eden lui Clark Kerr, la 24 august 1944, menționate mai sus, diplomația britanică acceptase condițiile unui armistițiu cu România negociate în aprilie 1944 la Cairo și nu propusese, până în acel moment — 24 august 1944 — modificări în această privință. În schimb propunerile noi și amendamentele formulate, în cea de-a doua telegramă citată din 24 august 1944, în legătură cu armistițiul cu România se regăsesc în proiectul britanic cuprinzând termenii unui armistițiu cu Bulgaria, prezentat în Comisia Consultativă Europeană (documentul E.A.C. 44-22 din 26 iulie 1944) care prevedea între altele: „[...] c) restaurarea proprietății aliate și reparații pentru pagube de război; [...] e) ruperea relațiilor cu Germania și alte puteri inamice, internarea trupelor și cetățenilor lor și controlul proprietății lor; f) folosirea sau ocuparea de către aliați a teritoriului bulgar (inclusiv ocuparea țărmurilor); [...] i) numirea unei Comisii de Control sau de reprezentanți aliați în Bulgaria”¹⁵⁵.

Reamintim că, dintre cele trei mari puteri aliate, doar Marea Britanie și S.U.A. se aflau în război cu Bulgaria și formularea unor condiții de armistițiu cu această țară revenea celor două mari puteri occidentale, guvernul sovietic trebuind, în condițiile din iulie-august 1944, să-și dea acordul pentru propunerile anglo-americane și să fie reprezentat, prin observatori, la negocierea armistițiului. În aceste împrejurări, demersul diplomației britanice la Moscova, la 24 august 1944, în legătură cu armistițiul cu România — înainte chiar de a se consulta cu Departamentul de Stat — reflectă dorința guvernului din Londra de a include în armistițiul cu România, în care era acceptat că hotărâtor urma să fie cuvântul Uniunii Sovietice, a unor termeni apropiați de cei ai armistițiului cu Bulgaria, care urma a fi formulat, practic, exclusiv de cele două puteri occidentale. Cu alte cuvinte, se propuneau în armistițiul cu România clauze care erau în avantajul U.R.S.S., dar care odată acceptate de guvernul din Moscova creau un precedent și ar fi trebuit acceptate de diplomația sovietică și în cazul armistițiului cu Bulgaria. Dreptul de ocupație sau folosirea teritoriului bulgar, inclusiv al litoralului, reflecta clar interese strategice britanice și marca o tentativă de a crea o zonă avansată de protecție a Greciei, a Strimtorilor și a Turciei.

Considerentele de mai sus sînt sprijinite și de graba cu care diplomația britanică a acționat în Comisia Europeană Consultativă. La 24 august 1944, la cererea insistentă a lui A. Eden, a fost convocată o ședință extraordinară a EAC sub motivul că noua tentativă bulgară de ieșire din război i se părea „mult mai serioasă” decât se presupusese inițial¹⁵⁶. Ca urmare, în aceeași zi, înaintea ședinței, experții englezi și americani s-au întrunit pentru a constitui un proiect în baza propunerilor anterioare ale celor două mari puteri (E.A.C.-21 și E.A.C.-22)¹⁵⁷. Textul rezultat a fost dezbătut în ședința E.A.C. din seara zilei de 24 august și apoi în cea din 25 august — aceasta solicitată din nou întempestiv de F.O., fără să fi fost prevăzută de precedenta ședință — astfel încît, în seara zilei de 25 august, a fost realizat un proiect acceptat de toți cei trei reprezentanți în

comisie ai marilor puteri¹⁵⁸. Ambele ședințe s-au desfășurat sub președinția ambasadorului sovietic F. T. Gusev. De la începutul dezbaterilor, delegația sovietică a ridicat o obiecție de fond, subliniind că „principiul ocupării de către forțele armate aliate nu trebuie să fie aplicat în cazul Bulgariei, aceasta bazându-se pe faptul că guvernul sovietic în clauzele sale pentru Finlanda și România nu a prezentat propuneri pentru ocupația militară”¹⁵⁹. Stenograma ședinței din 24 august 1944 a E.A.C. demonstrează că principala problemă care a stat în centrul dezbaterilor și a generat un schimb intens de opinii contrare a fost problema ocupației sau a dreptului de ocupație. Sir William Strang a subliniat că „[...] eu nu doresc să nu am dreptul de a staționa trupe în Bulgaria dacă ar fi necesar” — precizând că nu era un punct de vedere definitiv — și că în fond ceea ce cerea era *dreptul* de staționare a trupelor în Bulgaria de care putea sau nu face uz¹⁶⁰.

Ambasadorul american, Winant, a susținut, de asemenea, includerea dreptului de ocupație, în timp ce Gusev s-a menținut continuu pe poziția că guvernul sovietic nu propusese în cazul României nici forțe de ocupație, nici ocuparea teritoriului, ci doar dreptul de a deplasa trupe dacă situația militară făcea necesară aceasta și că trebuiau să se prevadă clauze menite să conducă la rezolvarea problemei principale care era, în cazul dat, scoaterea Bulgariei din război¹⁶¹. În cursul ședinței E.A.C. din 25 august 1944, delegația britanică a cedat în fața obiecțiilor sovietice în privința ocupației preluând, din condițiile propuse de U.R.S.S. în aprilie 1944 pentru armistițiul cu România, formula dreptului de mișcare a trupelor dacă situația militară o cerea sau dacă — și aceasta era inedit — guvernul bulgar nu îndeplinea condițiile de armistițiu¹⁶². În urma ședinței E.A.C. din 24 august, A. Eden a transmis, a doua zi, ambasadorului Clark Kerr la Moscova că, având în vedere că în lumina dezbaterilor din E.A.C., „guvernul sovietic nu dorește în cazul României să solicite mai mult decât dreptul ca trupele sovietice și acelea aliate să se deplaseze liber prin teritoriul român în toate direcțiile dacă situația militară o cere”, guvernul britanic nu dorește să insiste în legătură cu propunerea sa privind ocupația militară formulată în telegrama din 24 august 1944. Se anunța, totodată, și că guvernul britanic nu insistă asupra cuvântului „necondiționat” din ultima dintre acele propuneri¹⁶³. Atunci când a informat Departamentul de Stat, cândva între 26 august seara și 28 august seara, despre noile sale propuneri privind armistițiul cu România, Foreign Office a păstrat totuși redactarea lor inițială, menționând însă cele două revizuri de poziții comunicate și la Moscova, la 25 august 1944¹⁶⁴.

În fapt cele două puteri occidentale au înlesnit promovarea obiectivelor guvernului sovietic atât în România, cât și în Bulgaria. Diplomația sovietică, folosind prilejul oferit de propunerile engleze, însușite apoi și de Departamentul de Stat și beneficiind de situația militară creată, și-a revizuit poziția față de promisiunea făcută la 25-26 august în legătură cu armistițiul cu România, a preluat atât cât a considerat potrivit intereselor sale din noile propuneri britanice și a prezentat, la 31 august 1944, un proiect al convenției de armistițiu¹⁶⁵.

În fond, analiza politicii marilor puteri aliate față de România înainte și mai ales imediat după 23 August 1944 demonstrează că România a fost transformată în principalul poligon de experimentare a relațiilor

tripartite în condițiile în care ea s-a profilat a fi prima țară — și apoi, a și fost, de fapt, însă prin voința și energia poporului român — din Europa central-orientală și de sud-est care a ieșit de sub controlul Germaniei naziste.

În complexul de probleme legate de politica marilor puteri față de România în vara anului 1944 rămîne încă un aspect asupra căruia credem necesar să stăruim în continuare. După cum am amintit, în planul român transmis aliaților în iunie din ordinul regelui, se solicita coordonarea acțiunii forțelor insurecționale românești cu un sprijin militar al aliaților, între care declanșarea, în termen de cel mult 24 de ore de la începerea acțiunii românești, a unei ofensive sovietice. Or, insurecția română a izbucnit, după cum este cunoscut, în condițiile operației Iași—Chișinău. A existat o relație între solicitarea amintită românească și această ofensivă sovietică? Se poate afirma foarte clar că nu a existat nici un program de coordonare a ofensivei armatelor sovietice cu declanșarea insurecției române din august 1944. Este adevărat că și înainte și după constituirea B.N.D., diferiți reprezentanți ai puterilor occidentale, acceptînd că în încheierea armistițiului cu România, Uniunea Sovietică avea cuvîntul hotărîtor de spus, au propus, pe diferite canale, ca un ofițer român să fie împuternicit pentru a aborda direct cu sovieticii problemele concret militare ale armistițiului.

După o perioadă de amînări, care aveau la bază însă și așteptarea răspunsului aliaților la planul propus în iunie și în urma constatării faptului că prin Cairo încetaseră practic contactele cu reprezentanții celor trei mari puteri, la 7 august 1944 a fost transmis un mesaj legației României la Stockholm, în fapt lui George Duca, prin care se anunța că „Spre a se face un pas înainte pentru ieșirea României din război, s-a decis trimiterea unui ofițer general pe lîngă armata roșie. El va avea misiunea de a discuta cu Comandamentul sovietic coordonarea acțiunilor militare. Va fi investit cu puterile necesare și va aduce toate informațiile utile”¹⁶⁶. Ofițerul desemnat era generalul Aldea care urma să reprezinte B.N.D.-ul, misiunea sa avînd, de asemenea, aprobarea regelui. Mesajul trebuia adus imediat la cunoștința ambasadoarei Kollontay, cerîndu-se acordul sovietic pentru misiunea generalului Aldea și reproșîndu-se și cu acest prilej absența răspunsului aliaților „la un plan atît de precis de colaborare”. În pofida unor noi demersuri românești, răspunsul sovietic, favorabil, a fost primit la Stockholm abia în seara zilei de 23 august 1944 și el nu a mai putut influența în nici un fel evenimentele.

Întîrzierea răspunsului sovietic cu privire la misiunea generalului Aldea și chiar închiderea canalului de legătură cu aliații prin Cairo a fost pusă în seama apariției pentru Uniunea Sovietică a unui nou partener de discuții, anume Gheorghe Tătărăscu și a unei anume confuzii create la Moscova în legătură cu Coaliția Național-Democratică și Blocul Național Democratic sau, cum mai apare în unele documente ale timpului, Frontul Național Democrat. Consecințele unei astfel de situații au fost remarcate imediat. Astfel, într-o telegramă transmisă la 7 august 1944 prin Ankara pentru Cairo din partea B.N.D., se afirma că acțiunea lui Tătărăscu „[...] a putut face să se nască la Moscova o confuzie cu privire la situația politică din România, confuzie care ar putea avea consecințele cele mai grave pentru țara noastră. În momentul în care printr-un efort patriotice

de conciliațiune s-a realizat o puternică concentrare politică care, în fapt, este o adevărată uniune națională pentru ca poporul român să se prezinte solidar în fața grelelor vremuri ce va avea de trecut și a evita astfel svîrcolirile interne prin care trec alte țări, Tătărescu lasă impresiunea că România este dezbinată în două tabere [...]”¹⁶⁷. În adevăr, guvernul sovietic a cerut prin Stockholm unele precizări la 12 august în legătură cu „Frontul Național Democrat” cu rolul lui Tătărescu etc., la care s-a răspuns, două zile mai târziu, fără a se mai ajunge, după cum am menționat, la rezultate care puteau influența evenimentele¹⁶⁸. De altfel, direcția operativă pentru operația sovietică de la Iași—Chișinău a fost emisă la 2 august 1944 și stabilita ca scop „distrugerea grupării inamice în raioanele Iași, Chișinău, Bender și cucerirea liniei Bacău, Leovo, Tarutino, Moldovka avîndu-se în vedere mai departe ofensiva în direcția Focșani, Galați și Izmail”¹⁶⁹. Această directivă arăta clar că nu se lua în considerare o acțiune a României pentru ieșirea din război și, în acest sens este concludentă aprecierea realistă din partea Înaltului Comandament Sovietic că el nu dispunea de forțele necesare pentru a realiza printr-o singură operație militară nici forțarea trecătorilor Carpaților Orientali, nici, mai ales, forțarea a ceea ce se cunoaște ca „poarta Focșanilor” — unul dintre cele mai importante puncte strategice ale Europei — poartă deschisă prin consecințele istoricului act de la 23 August 1944.

Operația Iași—Chișinău, fixînd cea mai mare parte a dispozitivului militar german din România în cadrul unei puternice înclătări militare, a creat, desigur, condiții favorabile pentru declanșarea insurecției românești care, temeinic pregătită politic și militar, nu aștepta decît un moment favorabil.

Întîrzierea răspunsului aliaților fie prin Cairo, fie prin Stockholm crease o situație dificilă pentru B.N.D. În aceste împrejurări la 19 august 1944 a fost expedit un mesaj aliaților prin care se anunța că „am hotărît să trecem la acțiune”, dar mesajul conținea încă multe reproșuri și solicita, din nou, „foarte insistent să se răspundă ce ni se poate da din ceea ce am cerut”¹⁷⁰. În consfăturile din 19—22 august și în condițiile declanșării, la 20 august, a operației sovietice Iași—Chișinău, se decidea folosirea împrejurărilor pentru realizarea obiectivelor pe care și le propusese B.N.D.-ul¹⁷¹. În dimineața zilei de 23 August 1944, un nou mesaj pornit din București spre Istanbul cu destinația Cairo informa puterile aliante că la 26 august 1944 urmau să aibă loc „evenimente decisive” în România și, în acest context, se solicita ca aliații să efectueze la 26 și 27 august bombardamente asupra unor obiective germane indicate din România și a unor căi de acces spre România¹⁷². Dar în momentul în care, a doua zi, mesajul ajungea la destinație, România ieșise deja din războiul hitlerist și se alăturase Națiunilor Unite, iar armata română, sprijinită de întregul popor se angajase deja în operații militare pentru respingerea atacului german asupra Capitalei și pentru eliberarea țării. Singura acțiune militară întreprinsă de aliați la cererea forțelor insurecționale a fost bombardamentul executat de aviația americană asupra unor obiective germane din preajma Capitalei, la 26 august 1944.

Jocul intereselor politice și militar-strategice ale marilor puteri în sud-estul Europei nu a făcut posibilă o coordonare prealabilă a declanșării și desfășurării insurecției românești din august 1944 cu acțiuni mili-

tare aliate și a creat, după cum s-a observat, o situație politico-diplomatică complexă pentru România în vara anului 1944, atât înainte, cât și imediat după 23 August 1944.

Toate tentativele de desprindere pe cale diplomatică a României din războiul hitlerist și de alăturare la Națiunile Unite au eșuat.

Într-un complex context internațional, poporul român și-a deschis singur, cu propriile sale forțe, noul drum la 23 August 1944 spre surprinderea marilor puteri.

Nu putem să nu invocăm, în încheiere, o anumită similitudine între modul în care, la 24 ianuarie 1859, la 1 Decembrie 1918 — ca moment de încununare a Marii Uniri — și la 23 August 1944, în momente cruciale pentru destinul său, poporul român a știut și a avut voința, puterea și curajul de a-și făuri istoria prin propriile sale forțe, chiar dacă împrejurări potrivnice internaționale, care tindeau să afecteze marile sale interese, au trebuit să fie învinse și după cele trei date memorabile ale drumului său prin timp.

NOTE

⁹⁷ 23 August 1944. *Documente*, II, doc., 601, p. 306-307.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 307.

⁹⁹ În literatura istorică română, în baza unor documente din primii ani postbelici, este acreditată data de 22 iunie. O copie din arhiva Institutului Hoover a telegramci conținând acest mesaj poartă o însemnare dactilografială indicând data de 26 iunie 1944, orele 11,30. Ținând cont și de data cînd mesajul a fost recepționat la Cairo (28 iunie), este probabil ca mesajul să fi fost redactat la 22 iunie și expediat la 26 iunie din București sau din Ankara spre Cairo (Vezi HIA, Coll. Dimitrie Popescu, Box 5).

¹⁰⁰ *Ibidem*; vezi și Fl. Constantiniu, Mihail E. Ionescu, *op. cit.*, p. 78.

¹⁰¹ HIA, Coll. Dimitrie Popescu, Box 5. Copii ale mesajelor din 5 iulie, 14 iulie 30 iulie, 19 august transmise din București.

¹⁰² *Ibidem*. Memoriul înaintat puterilor aliate de B. Știrbey și C. Vișoianu la Cairo, la 19 august 1944.

¹⁰³ Vezi Fl. Constantiniu, Mihail E. Ionescu, *op. cit.*, p. 66-67.

¹⁰⁴ Vezi 23 August 1944. *Documente*, II, doc. 720, p. 491.

¹⁰⁵ Vezi mesajul transmis de emisia români de la Cairo, la 3 august 1944, în care se cerea să se treacă la acțiune „cbiar fără ajutoare din afară”, cu altă mai mult cu cît, se sublinia în mesaj, în jurul „dimneavoastră și al opoziției unite este marea majoritate a națiunii și a armatei” (HIA, Coll. Dimitrie Popescu, Box 5).

¹⁰⁶ Elizabeth Barker, *op. cit.*, p. 138-142.

¹⁰⁷ Vezi *The Foreign Office and the Kremlin*, doc. 25, p. 147-155, și doc. 27, 28, 29, p. 157-175.

¹⁰⁸ Public Record Office, Londra. În continuare PRO — fond Prem 3/66/7, f. 247.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 242-245. Peste cîteva zile Winston Churchill a aprobat poziția lui A. Eden, notînd pe marginea documentului: „You are right”.

¹¹⁰ NA, RG-43, EAC Mosley, Box 14.

¹¹¹ PRO, Prem 3 66 7, p. 240-241.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ FRUS, 1944, V, p. 114-115.

¹¹⁴ Vezi PRO, Prem 3 66 7, passim: NA, RG-43, EAC Mosley, Box 14. *Churchill and Roosevelt The Complete Correspondence*, vol. III, *Alliance Declining, February 1944 - April 1945* (editate și comentate de Warren F. Kimball), Princeton University Press, Princeton, New Jersey (1984), doc. C. 687, R. 546/1, R-557, R. 558, C. 700, C. 711, R. 565.

¹¹⁵ Într-un mesaj din 11 iunie 1944, încercînd să obțină acordul lui Roosevelt, Churchill arăta, între altele, ca oricum sovieticii „erau pe cale să invadeze România cu o mare forță și vor ajuta România să redobîndească Transilvania de la Ungaria”, că S.U.A. și Marea Britanie neavînd nici un fel de „trupe acolo, sovieticii „vor face probabil ceea ce doresc” în zona și că, oricum, condițiile de armistițiu propuse de sovieticii României erau, cu excepția despărțirilor de război, „foarte sensibile și chiar generoase” (PRO, Prem 3 66 7, p. 226).

- 116 *Ibidem*, p. 221.
- 117 Churchill and Roosevelt, III, p. 200—202.
- 118 NA, RG-43, EAC/Mosley, Box 14. Copie a aide-memoire-ului sovietic din 1 iulie 1944.
- Gusev a anunțat Londra de acest demers la 8 iulie 1944 (PRO, Prem/3/66/7, 196).
- 119 PRO, Prem 3/66/7, f. 194.
- 120 NA, RG-43, EAC/Mosley, Box 14.
- 121 PRO, Prem 3/66/7, f. 21.
- 122 *Ibidem*, p. 20.
- 123 *Ibidem*. Vezi și Elizabeth Barker, *op. cit.*, p. 141—142.
- 124 W. Churchill a declarat că: „Mi se pare acum că românii trebuie, înainte de toate, să ajungă la o înțelegere cu Rusia, pe care au atacat-o atât de josnic și la a cărei discreție se vor afla curînd. Rusia a oferit condiții generoase României [...]”.
- 125 Gh. Buzatu, A. Simion, *Preliminarii diplomatice ale actului de la 23 August 1944 în context internațional*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, p. 255.
- 126 NA, RG-43, EAC Mosley, Box 14. În document se preciza că „Interesul de bază pe termen lung al Statelor Unite cu privire la România postbelică este stabilirea și menținerea unei așezări politice și teritoriale care să asigure posibilități maxime pentru o Românie independentă de a trăi în condiții de pace și cooperare reciprocă cu vecinii săi”, dar se considera dezavantajos „din punct de vedere politic și poate militar” ca trupe române să participe la operații sau ca forțe de ocupație în Ungaria și chiar în nordul Transilvaniei. Statele Unite acceptau „necesitatea unei ocupații sovietice a României în cursul operațiilor militare contra Germaniei”.
- 127 FRUS, 1944, IV, p. 182.
- 128 NA, RG-43, EAC/Mosley, Box 14, JCS, Memo 252 din 17 iunie 1944 și anexa din 27 iunie 1944.
- 129 FRUS, 1944, IV, p. 184.
- 130 *Ibidem*, nota 73.
- 131 Cf. Paul D. Quinlan, *op. cit.*, p. 98.
- 132 Cf. Fl. Constantiniu, M. Ionescu, *op. cit.*, p. 90, vezi și Elizabeth Barker, *op. cit.*, p. 211.
- 133 Paul D. Quinlan, *op. cit.*, p. 98—99. Amintim că planul de acțiune transmis la 22 iunie 1944 nu a fost un plan al lui Maniu, ci a fost transmis din ordinul regelui și se referea la acțiunea BND și a armatei.
- 134 Cf. PRO, Prem 3 374/8, f. 119. Telegrama Clasp 201, A. Eden către W. Churchill, din 24 august 1944.
- 135 NA, RG-59, Notter's File, Box 137. Documentul EI R-1 din 15 iulie 1944, elaborat de Comitetul politic: „Privire generală asupra principalelor probleme din Europa”.
- 136 *Ibidem*, Box 150, ES-242.
- 137 *Ibidem*.
- 138 *Ibidem*, WS-242 a.
- 139 *Ibidem*, WS-242 b.
- 140 Vezi Gh. Buzatu, *Din istoria secretă a celui de al doilea război mondial*, p. 249.
- 141 Vezi *Corespondența președintelui Consiliului de Miniștri al U.R.S.S. cu președinții S.U.A. și cu primii miniștri ai Marii Britanii din timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, 1941—1945*, Edit. de Stat pentru Literatură Politică, București, 1958, vol. I, doc. 301, 303, 305, 311, 313, 315—317, 321—323 și vol. II, 214, 215, 217—220, 223.
- 142 Cf. F.R.U.S., III, 1944, p. 354, nota 98. Opinia J.C.S. și a Departamentului de Stat a fost comunicată guvernului sovietic (*Ibidem*, p. 354). British Chiefs of Staff împărtășea opinia J.C.S. (vezi *Ibidem*, p. 359).
- 143 În legătură cu poziția Marii Britanii față de Bulgaria în anii războiului, vezi mai larg, Stoian Raccv, *Anglia și sărăritelajnoto dvijenie na Balkanite 1940—1945*, Sofia, 1978.
- 144 Între mijloacele menite să determine o ieșire a Bulgariei din război un rol important a fost atribuit bombardamentelor masive ale aviației strategice. În ordinea priorităților stabilite de comandamente aliate, la sfîrșitul anului 1943 și începutul anului 1944, Sofia era situată pe primul loc, urmată de Budapesta și apoi de București (vezi Elizabeth Baker, *op. cit.*, p. 209—210).
- 145 Vezi Mihail-Dimitrie Sturdza, *Ja Connission Consultative Européenne et l'armistice bulgare de 1944*, în „Südostforschung”, Bd XXXII, 1973, p. 213—214.
- 146 Vezi NA, RG-43, EAC Mosley, Box 14, Men crandn ul FO din 18 aprilie 1944; PRO, Prem 3 66 7, f. 230—231, T. 5186 din 8 iunie 1944, W. Churchill către lordul Halifax; *The Foreign Office and the Kremlin*, passim.
- 147 NA, RG-43, EAC/Mosley, Box 14, Memorandum pentru generalul Wickersham, 1 iunie 1944.

- ¹⁴⁸ NA, RG-59, Notter's File, Box 137, EUR-13 din 15 iulie 1944; *Ibidem*, Box 1492, WS-187 din 8 august 1944 și Box 150, WS-252 din 19 august 1944; NA, RG-43, EAC/Mosley, Box 2, Raport (n.d) al Joint Post-War Committee, anexa A și J.C.S. 921/5 din 2 septembrie 1944, raportul anexă al Joint Post War Committee. Proiectul american codificat WS-162 b, a circulat în Comisia de la Londra ca document EAC (44) 21 din 26 iulie 1944.
- ¹⁴⁹ NA, RG-59, Notter's File, Box 150, WS-227 din 27 iulie 1944; vezi și *F.R.U.S.*, 1944, III, p. 346—347. Proiectul britanic a fost înregistrat ca EAC (44)22 din 26 iulie 1944.
- ¹⁵⁰ *F.R.U.S.*, 1944, III, p. 358—360; N. D. Sturdza, *op. cit.*, *loc. cit.* p. 216—217; Elisabeth Barker, *op. cit.*, p. 220.
- ¹⁵¹ *F.R.U.S.*, 1944, III, p. 361—363.
- ¹⁵² *Ibidem*, p. 362—363, 364—366.
- ¹⁵³ *PRO*, Prem. 3/374/8, f. 119.
- ¹⁵⁴ *Ibidem*, f. 118.
- ¹⁵⁵ *F.R.U.S.*, 1944, III, p. 346—347.
- ¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 368.
- ¹⁵⁷ *Ibidem*.
- ¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 368—369.
- ¹⁵⁹ NA, RG-43, EAC/Mosley, Box 16. Stenograma ședinței EAC din 24 august 1944,
- ¹⁶⁰ *Ibidem*. Necesitatea introducerii și menținerii trupelor aliate în Bulgaria era pretextată de diplomatul britanic între altele pentru cazul impunerii aplicării clauzelor armistițiului sau a salvărdării păcii, întrucât teritoriile care urmau a fi evacuate de Bulgaria erau „o zonă turbulentă”.
- ¹⁶¹ *Ibidem*. Washington-ul nu dorea însă angajarea forțelor terestre americane în operații în Balcani (vezi *FRUS*, 1944, vol. II, p. 612—613).
- ¹⁶² NA, RG-43, EAC/Mosley, Box 16, Stenograma ședinței EAC din 25 august 1944.
- ¹⁶³ *PRO*, Prem. 3/374/8, f. 117.
- ¹⁶⁴ Vezi 23 August 1944. *Documente*, II, doc. 793, p. 603—605.
- ¹⁶⁵ *Ibidem*, doc. 829, p. 670—673.
- ¹⁶⁶ HIA, Coll. Dimitrie G. Popescu, Box 5. Telegrama către Stockholm din 7 august 1944, semnată Buzești.
- ¹⁶⁷ *Ibidem*, telegrama nr. 4 din 7 august 1944 către Ankara, semnată Buzești.
- ¹⁶⁸ Vezi Gh. Buzatu, *Din istoria secretă* . . . , p. 279 și 282—293; HIA, Col. Dimitrie G. Popescu, Box 1 și 3, *passim*; Vezi și M. C. Stănescu, *Răspunsul voinei și sentimentelor poporului*, în „Magazin istoric”, an XXIII, nr. 6 (267) 1989, p. 10.
- ¹⁶⁹ *Osvoboditel'nai missiia* . . . , doc. 17, p. 39.
- ¹⁷⁰ HIA, Coll. Dimitrie G. Popescu, Box 5, copie a telegramei nr. 3 din 19 august 1944, semnată B(uzești).
- ¹⁷¹ Vezi A. Simion, *op. cit.*, p. 473—474.
- ¹⁷² HIA, Coll. Dimitrie G. Popescu, Box 5, Mss. original al mesajului din 23 August 1944.

L'ACTE HISTORIQUE DU 23 AOÛT 1944 DANS LE CONTEXTE DE LA POLITIQUE DES GRANDES PUISSANCES À L'ÉGARD DE LA ROUMANIE (II)

Résumé

Au début de la seconde partie de l'étude on présente brièvement la constitution du Bloc National Démocratique (B.N.D.) — et son message adressé aux Alliés (réceptionné au Caire le 28 juin 1944) par lequel on reconfirmait qu'on acceptait les conditions d'armistice et on soulignait que les forces décidées à se détacher de l'alliance avec l'Axe étaient prêtes à agir; en même temps, la coopération et la coordination militaire avec les Alliés devenaient nécessaires.

Ensuite, l'auteur présente en détail les raisons qui ont déterminé les Alliés à ne pas répondre aux messages du B.N.D. — malgré les nom-

breuses démarches de celui-ci en juillet-août —, raisons qui consistaient notamment dans l'affaiblissement de l'intérêt pour l'action de la Roumanie après le débarquement allié en Normandie, et qui exprimaient les conséquences de l'évolution des relations anglo-soviétiques orientées vers la constitution des zones d'influence dans le sud-est de l'Europe. À tout cela s'est ajouté encore la méfiance des Alliés dans la capacité du B.N.D. de renverser le gouvernement d'Antonescu et de détacher la Roumanie de l'influence de l'Axe. En même temps, certaines confusions concernant les rapports entre les forces politiques de Roumanie, ainsi que des intérêts personnels ont déterminé le gouvernement soviétique à accepter qu'un général roumain passe la ligne du front pour qu'on établisse les détails techniques de l'armistice et d'une éventuelle coopération, ce qui eut lieu le 23 août 1944 à peine, trop tard pour influencer encore le déclenchement de la l'insurrection roumaine.

Dans les circonstances où au mois d'août la Grande Bretagne et les États-Unis manifestaient un intérêt plus grand pour déterminer la Bulgarie à se détacher de l'Axe, la diplomatie britannique a proposé le 24 août, après le déclenchement de la révolution roumaine, à l'étonnement des Alliés, la modification des conditions d'armistice avec la Roumanie négociés et acceptés en avril 1944, dans l'intention évidente de créer en Roumanie un précédent qui fût employé ensuite au bénéfice de la politique britannique à l'égard de la Bulgarie.

L'auteur conclut que l'analyse de la politique des grandes puissances alliées à l'égard de la Roumanie avant et surtout après le 23 Août 1944 démontre que la Roumanie était devenue le principal terrain d'expérimentation des relations tripartites en Europe danubienne et balkanique.

ROLUL FACTORULUI DEMOGRAFIC ÎN SPANIA SECOLULUI DE AUR

EUGEN DENIZE

Dacă istoria este studiul omului ca ființă socială, într-un spațiu și un timp determinate, în lupta sa constantă pentru a domina natura, în relațiile sale sociale, în creațiile sale culturale și juridice și în felul său de a se lega de alte grupuri, cunoașterea structurii demografice este absolut necesară pentru a înțelege dinamica dialecticii istorice¹. Cunoașterea demografică este necesară, dar totdeauna trebuie să se țină seama că demografia este o integrantă fundamentală a unei conjuncturi și nu o determinantă a ei.

O importanță deosebită în cadrul investigațiilor demografice o are, indiscutabil, analiza populației urbane, și aceasta deoarece orașul a fost întotdeauna factorul principal al progresului economic, social și cultural, a fost un adevărat motor al istoriei. Așa cum arată Fernand Braudel, cunoaștem a mia parte din ceea ce ar putea aduna istoricii în legătură cu evoluția populațiilor orășenești, dar, cu toate acestea, diagnosticarea ansamblului este posibilă și aproape sigură pentru secolul al XVI-lea, secol caracterizat, în ansamblu, printr-un progres demografic constant².

Această afirmație este pe deplin verificată în cazul Spaniei. Domnia Regilor Catolici, Ferdinand și Isabela, a însemnat o expansiune economică bazată pe o conjunctură deosebit de favorabilă, care a facilitat o creștere demografică constantă pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea³.

În legătură cu această creștere, spectaculoasă pentru epoca respectivă, se impun cîteva considerații care să explice fenomenul. În primul rînd este vorba de creșterea economică menționată deja, creștere care va dura pînă la 1570 sau 1580⁴. Ea va determina existența unor salarii mari și a unei anumite mobilități sociale și profesionale, ceea ce va duce la creșterea numărului de căsătorii, inclusiv a celor precoce, asigurîndu-se pe această cale un spor demografic considerabil⁵. Scăderea mortalității și imigrația franceză nu au contribuit la sporul populației spaniole. În schimb îl va favoriza acea frontieră aflată în permanentă mișcare, mai întii împotriva musulmanilor, iar din 1492 în Lumea Nouă, frontieră care necesita un număr mare de oameni.

Dar creșterea demografică nu a fost în toată Spania la fel. Principala beneficiară a ei a fost, în mod indiscutabil, Castilia. Între 1530 și 1591 ea crește cu 2 milioane de oameni, în timp ce Aragonul cu numai 400 000⁶, ceea ce explică preponderența Castiliei în cadrul Spaniei. Cu toate acestea, principalii cercetători care au studiat populația castiliană la sfîrșitul secolului al XVI-lea dau cifre totale foarte diferite: Ramon Carande 5 600 000 de locuitori, Pierre Vilar 6 600 000, Felipe Ruiz 8 120 000, Dominguez Ortiz 7 880 000, Bartolomé Bennassar 5 300 000, iar J. Pérez

8 000 000. În acest interval populația Castiliei a crescut, după V. P. Moreda, cu 47,5%, în timp ce populația întregii Spanii a crescut cu 42%⁷. Tot acum se constată că centrul de gravitație demografică începe să se deplaseze net spre sud, ceea ce explică mutarea capitalei la Madrid⁸, iar creșterea populației, care face viața la sate tot mai dificilă, determină o importantă mișcare de migrație spre orașe. Centrele urbane oferă mai multe locuri de muncă, posibilități de a intra în serviciul nobililor sau al statului⁹. Din aceste cauze creșterea urbană a depășit creșterea demografică medie pe toată țara¹⁰.

În general populația orașelor spaniole s-a mărit considerabil mai ales în intervalul dintre recensămintele din 1530 și 1591¹¹. Astfel Sevilla a crescut de la 45 000 de locuitori la 90 000, Toledo de la 32 000 la 54 000, Madridul de la 4 000 la 37 000, Burgos de la 8 000 la 13 000, Salamanca de la 13 000 la 24 000 etc. În același timp sint însă și câteva orașe care au cunoscut o diminuare a numărului de locuitori, semnificative în acest sens fiind Valladolid care scade de la 38 000 la 33 000, Córdoba de la 33 000 la 31 000 și Medina del Campo de la 20 000 la 13 000.

Un studiu deosebit de valoros referitor la Valladolid este cel întreprins de Bartolomé Bennassar¹². Analiza sa arată că orașul este parazită și abuziv, consumă mult peste ceea ce produce. Deși printre cele mai populate orașe spaniole, el nu îndeplinește funcțiile urbane cele mai tipice, referitoare la meșteșuguri și comerț. Criza economică de la sfârșitul secolului al XVI-lea, manifestată mai ales printr-o foamete cumplită, a facilitat răspîndirea ciumei în 1597—1598, care a dat lovitura de grație populației sub aspectul creșterii demografice. De fapt, studiind acest oraș Bennassar aduce o contribuție importantă la căutarea originilor decadenței spaniole.

Creșterea populației urbane, stagnarea sau reducerea ei au avut consecințe importante asupra vieții economice și sociale a Spaniei, asupra inegalităților care s-au manifestat în această țară. Astfel, după opinia lui Bennassar, una dintre inegalitățile cele mai importante ale Spaniei secolului al XVI-lea este dată tocmai de numărul populației¹³. După părerea sa, cu care sintem de acord, dimensiunile unei comunități configurează forma relațiilor sociale. Din acest punct de vedere Spania este împărțită în două zone principale separate de linia muntoasă Gredos-Guadarrama. La nord de această linie nici un oraș nu depășește 10 000 de locuitori, la sud însă populația orașelor este mult mai numeroasă. Consecințele acestei situații fac ca în nord să avem de-a face cu o societate predominant agrară, legată de munca câmpului, în timp ce în sud populația este mult mai urbanizată, cu toate că și orașele din sud continuă să rămână puternic legate de agricultură¹⁴.

Interesant de remarcat este și faptul că societatea spaniolă are un număr ridicat de nobili (aproximativ 10%) și capătă trăsături tot mai pronunțate de castă, bazate pe așa-numita „limpieza de sangre” care-și are originile în suspiciunile permanente față de evreii conversos și față de morisci.

Analizînd populația spaniolă din secolul al XVI-lea, se constată că ea a fost un element esențial al progresului economic, social și cultural al țării și a constituit baza principală a expansiunii imperiale începută de Regii Catolici. Dar tocmai acest ultim factor se va dovedi frîna cea

mai puternică în calea dezvoltării societății spaniole și va duce la regresul demografic care începe să se manifeste în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, ajungând la o adevărată situație catastrofală în secolul următor.

Regii Catolici, Ferdinand și Isabela, au încheiat o epocă din istoria Spaniei, aceea a reconquistei, dar simultan au deschis o altă epocă istorică în care Spania va duce o politică mondială, mai ales după urcarea pe tron a lui Carol Quintul. Interesele ei economice, politice și militaro-strategice au cuprins aproape întreaga Europă (Italia, Franța, Anglia, Irlanda, Imperiul german, Polonia, Ungaria, Țările române, Peninsula Balcanică), Africa de Nord și Mediterana, Lumea Nouă și Extremul Orient (Filipinele).

Această politică — căreia i s-a opus, fără a reuși însă, răscoala așa-numitelor „comunidades”¹⁵, expresie a intereselor economice ale burgheziei în formare — a distrus într-un secol toate premisele economice favorabile ale Spaniei, a dus la instaurarea unui absolutism bazat pe o ideologie catolică intransigentă și a determinat și o profundă criză demografică.

Politica de mare anvergură a lui Carol Quintul și Filip al II-lea a secătuit economia și finanțele țării, care vor încăpea pe mîna bancherilor germani și genevezi, a provocat pierderi umane și materiale considerabile, imaginea Spaniei, mai ales pentru călătorii străini, fiind aceea a unei țări depopulate. Mărturii elocvente în acest sens sînt cele consemnate de Francesco Guicciardini (1512), Navagero (1527) și de un document francez din 1617¹⁶.

Chiar de la începutul epocii de grandoare a Spaniei sub Ferdinand și Isabela, creșterea veniturilor ordinare ale regalității a marcat o intensificare considerabilă a presiunii fiscale. Două au fost cauzele care au determinat această evoluție: cheltuielile militare și cele ale curții. Astfel, numai artileria și gărzile regale costau 20 milioane maravedí în 1480, pentru ca în 1504 să ajungă la 80 de milioane. În aceeași perioadă, cheltuielile curții regale au crescut de la 8 la 25 de milioane de maravedí. În același timp războiul Granadei a costat 800 de milioane de maravedí, expedițiile din sudul Italiei au costat prima 88 de milioane, iar a doua 366 de milioane, expedițiile din Roussillon și Bretania cite 30 de milioane fiecare. Cheltuielile militare generale au ajuns în 1504 la 500 de milioane de maravedí¹⁷.

Această spirală a cheltuielilor militare a continuat să crească în tot cursul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului următor, distrugînd pur și simplu finanțele țării, în repetate rînduri statul fiind constrins să se declare în stare de faliment (1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647, 1656). Un exemplu elocvent în acest sens îl constituie înfrîngerea *Invincibilei Armade* în 1588, înfrîngere care a costat Spania 10 milioane de ducați și a dus la stringerea unor noi impozite în 1590 și 1593, foarte apăsătoare, dar care nu au putut nici pe departe acoperi toate daunele¹⁸.

Politica de expansiune mondială a Habsburgilor spanioli a distrus nu numai finanțele țării, dar și economia, forțele productive care cunoscuseră progrese destul de importante pînă pe la 1570—1580¹⁹. Cheltuielile excesive militare și de prestigiu, exportul de materii prime, mai ales de lînă merinos, importul în cantități tot mai mari de produse finite au dat lovitura de grație economiei spaniole. Ultima treime a secolului al XVI-lea este marcată de numeroase crize, de încetinire a producției, de creștere a

cheltuielilor de prestigiu și de parazitism²⁰. Pe la 1575—1577 problema sărăciei capătă un caracter critic. Pauperismul nu mai este un lux, ci manifestarea unei profunde crize economice și sociale²¹. Acum apare ca reflex al acestei situații, romanul picaresc, expresie a crizei de ansamblu a societății spaniole, succesul său deosebit fiind tocmai rezultatul ancorării sale în realitățile nemijlocite ale Spaniei.

Un element deosebit de important care s-a adăugat și a agravat această criză a fost așa-numita „revoluție a prețurilor”, determinată de fluxul mare de metale prețioase, mai ales argint, care s-a abătut asupra Spaniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Spania însă nu era încă pregătită din punct de vedere economic și ideologic să devină principala beneficiară a acestui metal prețios și de aceea a fost una din victimele sale. Aici, „revoluția prețurilor” a consolidat structurile agrare și marea proprietate. Consecințele au fost la început subdezvoltarea, apoi oprirea producției și, în fine, consolidarea unei mentalități colective mai sensibilă la prestigiul valorilor nobiliare decât la investițiile productive²².

Se observă deci că politica expansionistă inaugurată de Ferdinand și Isabela și continuată, cu o perseverență demnă de o cauză mai bună, de urmașii lor a afectat în modul cel mai grav viața economică și socială a Spaniei, având implicații profunde și asupra evoluției demografice atât în mediul urban, cât și în mediul rural.

Intransigența politică și ideologică de care a dat dovadă regalitatea spaniolă, imediat după unificarea dinastică a Castiliei cu Aragonul, a afectat o mare parte a populației țării. Astfel, chiar în 1492, odată cu terminarea reconquistei, Regii Catolici ordonă convertirea evreilor la creștinism sau, în caz de refuz, expulzarea lor. În acest fel aproape 150 000 dintre ei, în majoritate locuitori ai orașelor, au părăsit Spania²³, determinând o importantă pierdere de populație, dar și o pierdere economică și financiară. La fel au stat lucrurile și cu moriscii din Granada, cărora li s-a promis menținerea religiei lor, dar în 1501, la insistențele cardinalului Cisneros, ei sînt obligați să treacă la creștinism. Aceasta a provocat o puternică răscoală înfrîntă în 1502, al cărei rezultat a fost împrăștierea lor în întreaga Spanie²⁴, iar o parte considerabilă — aproximativ 300 000 de persoane²⁵ a părăsit Spania.

Aceste pierderi de populație au fost rezultatul exclusiv al politicii duse de regalitatea spaniolă și al intransigenței religioase a bisericii catolice, dar în ultimii ani ai secolului al XVI-lea se declanșează o criză demografică majoră, care nu este un simplu accident conjunctural. Ea a fost rezultatul direct al prăbușirii economice a cărei principală manifestare a fost foametea²⁶. Refluxul demografic începe pe la 1585—1591, populația Castiliei scăzînd în intervalul 1585—1599 cu 5 %²⁷.

Politica expansionistă a regalității spaniole, care a înghițit enorme resurse materiale și umane și care a fost posibilă tocmai datorită sporului demografic important din secolul al XVI-lea, a fost însă și cauza principală a stagnării și apoi a regresului dramatic al populației spaniole. Ea a dus la o puternică criză economică, la distrugerea ramurilor prelucrătoare și a agriculturii, care nu mai putea asigura strictul necesar de hrană, ceea ce a favorizat marea epidemie de ciumă din 1599—1600, ciumă care a provocat 500 000 de victime²⁸. Această epidemie a inaugurat așa-numita demografie a mizeriei²⁹, care va transforma Castilia într-un adevărat

spectru în timpul domniei lui Carol al II-lea (1665—1700). Este o ruptură decisivă și iremediabilă a puternicului elan demografic din secolul al XVI-lea, ruptură ce va putea fi recuperată abia peste două secole.

Această ruptură s-a manifestat cu putere și în mediul urban, unde orașe importante cunosc o dramatică scădere a populației. Astfel, dacă în 1591 Burgos avea 13 000 de locuitori, în 1646 număra doar 3 000, Valladolid de la 33 000 scade la 15 000, Salamanca de la 24 000 la 14 000, iar Toledo de la 54 000 la 25 000³⁰. Orașul spaniol își pierde practic funcțiile urbane, în special cele productive, capătă un caracter tot mai parazit, devenind o frână în calea creșterii demografice.

În ciuda acestei situații de criză a populației spaniole, care se va prelungi pe tot parcursul secolului al XVII-lea, factorii de decizie politică și biserica catolică nu au ezitat să adopte măsuri dure care să accentueze artificial criza, contribuind la o și mai mare depopulare a Spaniei. Astfel, în 1609 Filip al III-lea (1598—1621) ordonă expulzarea tuturor moriscilor din regat, acțiune care se va prelungi pînă în 1614. Consecința a fost că Spania, după calcule destul de aproximative, a pierdut cam 20—25% din populație³¹, dar o populație de calitate, cu un rol foarte important în viața economică a țării. Semnificativ în acest sens este un memoriu din 1638 care se referă la provincia Valencia, unde numărul moriscilor era mare. Aici se arată că, după expulzarea lor, din 453 de localități care fuseseră locuite de ei, 205 erau complet abandonate, iar alte 248 erau populate cu spanioli. Bineînțeles că această repopulare a însemnat abandonarea a aproximativ 13 000 de locuințe³², fiind de fapt o falsă repopulare, care nu umplea deloc golul demografic lăsat de plecarea moriscilor.

Se poate spune deci că populația urbană a Spaniei, la fel ca și populația întregii țări, a influențat evident viața politică, economică și socială. Creșterea demografică destul de rapidă a permis Spaniei să-și dezvolte economia pînă la 1570—1580, a permis regalității să ducă o politică de expansiune imperială — Spania devenind principala putere europeană a secolului al XVI-lea, cu interese pe toate continentele —, a făcut posibilă cucerirea și colonizarea Lumii Noi³³. Dar există și un revers al medaliei. Premisele favorabile care se manifestă la sfîrșitul secolului al XV-lea și în prima jumătate a secolului următor, printre care și această importantă creștere demografică, nu au fost folosite în mod judicios de factorii de decizie politică. Regii Catolici, după încheierea cu succes a reconquistei (1492), au inaugurat o politică de expansiune în Africa de Nord, Italia și Lumea Nouă. Această politică a fost dusă cu și mai multă hotărîre de Carol Quintul, în al cărui imperiu se spunea că soarele nu apune niciodată. În fine, fiul său Filip al II-lea, perseverînd pe aceeași linie, a ruinat Spania pentru aproape două secole.

Politica aceasta imperială a dus la ruina economiei spaniole, la prăbușirea ramurilor producătoare, la dezatrul agriculturii, provocat printre altele de enormele avantaje pe care le aveau marii crescători de oi organizați în așa-numita Mesta. Spania s-a axat mai ales pe exportul de materii prime, în primul rînd lina merinos, în Țările de Jos, dar după revoluția de aici piața se închide și exportatorii primesc o puternică lovitură. În același timp, finanțele țării scapă de sub controlul statului care, în ciuda imenselor sale venituri, este permanent dator și obligat să se declare în repetate rînduri în stare de faliment.

Starea economică din ce în ce mai precară, intransigența politică și religioasă a autorităților, permanentele războaie cu distrugerile și pierderile umane care le însoțeau au provocat nu numai o stagnare demografică, ci și o adevărată criză demografică structurală, care se manifestă cu putere crescândă din ultimii ani ai secolului al XVI-lea. Această criză, provocată, în ultimă instanță, de decizii politice eronate, a atras după sine și prăbușirea politicii expansioniste a Habsburgilor spanioli.

Nemaiavând potențialul uman necesar, Spania a cunoscut o adinire a crizei economice și a intrat și într-o criză politică marcată de pacea Pirincilor (1659) și de pierderea definitivă a Portugaliei (1668), criză care o va transforma dintr-o mare putere într-o putere de rang inferior, supusă influențelor străine și amenințată la un moment dat chiar cu descompunerea.

Din toate cele expuse pînă aici credem că rezultă cu claritate interacțiunea dintre factorul demografic și cel politic în Secolul de Aur al istoriei spaniole. Este vorba, după părerea noastră, de o influență dialectică reciprocă, creșterea demografică fiind determinată de evoluția economică, socială și politică din ultimele decenii ale secolului al XV-lea și de la începutul secolului al XVI-lea, iar ea, la rîndul ei, transformîndu-se într-un factor de progres social și economic, făcînd posibilă politica expansionistă și de prestigiu dusă de regalitatea spaniolă.

Elementul cheie care ne dă măsura raporturilor dintre populație și societate îl constituie, în cazul Spaniei, după opinia noastră, factorul politic. Acesta a reușit să impulsioneze, încă din timpul lui Ferdinand și Isabela toate resorturile societății, printre care și creșterea populației. Populația, la rîndul ei, a permis ducerea unei politici de anvergură, dar această politică a însemnat ruină și distrugere, inclusiv sub aspect demografic. Sfîrșitul secolului al XVI-lea marchează începutul declinului politic iremediabil al Spaniei, pune capăt creșterii demografice și inaugurează o perioadă dramatică sub acest aspect, Spania fiind considerată de numeroși călători străini o țară pe jumătate depopulată.

Deci, într-o țară cu premise de dezvoltare (economice, sociale, demografice) încurajatoare, rezultatul a fost cu totul altul decît cel așteptat, după un secol Spania fiind, practic, o țară ruinată, cu o economie arhaică, cu o populație în scădere și cu prestigiul internațional mult știrbit. Cauza principală a fost, în viziunea noastră, rolul destructiv al factorului politic care, angajîndu-se pe o linie ce depășea cu mult resursele țării, a distrus pe rînd toate aceste premise favorabile, inclusiv populația, atît cea urbană, cît și cea din mediul rural. Secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului următor se caracterizează prin regres demografic, prin decăderea orașelor atît sub aspect demografic, cît și sub aspectul funcțiilor lor tradiționale, ele devenind tot mai puțin productive și tot mai mult parazitare. În același timp scade și populația satelor, ceea ce îngreunează considerabil viața zilnică a populației în ansamblu. Spania însăși, după ce pierde toate posesiunile din Europa, la începutul secolului al XVIII-lea, a fost pe punctul de a fi dezmembrată de marile puteri în cadrul războiului de succesiune.

Acestea au fost rezultatele politicii nechibzuite a Habsburgilor spanioli și ele au influențat indiscutabil și de o manieră foarte dură evoluția

demografică a Spaniei, au amanetat pentru o lungă perioadă de timp viitorul acestei țări.

N O T E

- ¹ José Antonio Lacomba, *Las migraciones interiores españolas*, în „Hispania”, tomo XXVII, nr. 108, enero-abril, p. 200.
- ² Fernand Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, traducere de Mircea Gheorghe, București, vol. II, 1985, p. 168.
- ³ Joseph Pérez, *La révolution des „Comunidades” de Castille (1520—1521)*, Bordeaux, 1970, p. 17.
- ⁴ Idem, *L’Espagne du XVI-e siècle*, Paris, 1974, p. 14.
- ⁵ Vicente Paz Moreda, *El crecimiento demográfico español en el siglo XVI*, în vol. *Jerónimo Zurita. Su época y su escuela*, Instituto Fernando el Católico, Zaragoza, 1986, p. 69.
- ⁶ J. Pérez, *L’Espagne du XVI-e siècle*, p. 12.
- ⁷ V. P. Moreda, *art. cit.*, p. 55.
- ⁸ J. Pérez, *L’Espagne du XVI-e siècle*, p. 13.
- ⁹ *Ibidem*, p. 13—14; idem, *La révolution ...*, p. 20.
- ¹⁰ V. P. Moreda, *art. cit.*, p. 57.
- ¹¹ Pierre Chaunu, *L’Espagne de Charles Quint*, première partie, Paris, 1973, p. 130; J. Perez, *La révolution ...*, p. 20; Ramón Carande, *Carlos Quinto y sus banqueros*, t. 1, ed. a II-a, p. 60.
- ¹² Bartolomé Bennassar, *Valladolid au siècle d’or*, Paris, 1966, 635 p.
- ¹³ Idem, *La sociedad española en el siglo XVI*, în vol. *Jerónimo Zurita Su época y su escuela*, p. 83—84.
- ¹⁴ *Ibidem*.
- ¹⁵ J. Pérez, *La révolution ...*, 764 p.
- ¹⁶ F. Braudel, *op. cit.*, II, p. 284—285.
- ¹⁷ Miguel Angel Ladero Quesada, *Les finances royales de Castille à la veille des temps moderne*, în „Annales. Économie. Sociétés. Civilisation”, 25, nr. 3, 1970, p. 782—787.
- ¹⁸ Alvaro Castillo, *Population et „richesse” en Castille durant la seconde moitié du XVI-e siècle*, în „Annales. Économie. Sociétés. Civilisation”, 20, nr. 4, 1965, p. 719—733.
- ¹⁹ J. Pérez, *L’Espagne du XVI-e siècle*, p. 14.
- ²⁰ *Ibidem*.
- ²¹ B. Bennassar, *Valladolid au siècle d’or*, p. 438; Claude Larquié, *Un estudio cuantitativo de la pobreza : los madrileños y la muerte en el siglo XVII*, în „Hispania”, tom XL, nr. 146, 1980, p. 577—578.
- ²² J. Pérez, *L’Espagne du XVI-e siècle*, p. 29.
- ²³ Marqués de Lozoya, *Historia de España*, tomo III, Barcelona, 1977, p. 103.
- ²⁴ Astfel, din numărul total de morisci care nu au părăsit Spania, Granada rămăsese cu 27,33 %, Aragonul cu 19,19 %, Valencia cu 50 %, Castilia cu 3,2 %, etc. (*Ibidem*, p. 103).
- ²⁵ *Ibidem*, p. 90.
- ²⁶ B. Bennassar, *Valladolid au siècle d’or*, p. 488.
- ²⁷ P. Chaunu, *op. cit.*, p. 128—29.
- ²⁸ *Ibidem*, p. 129; B. Bennassar, *Valladolid au siècle d’or*, p. 490; Humberto Baquero Moreno, Ana Silvia de Albuquerque Oliveira, *Documentos inéditos para o estudodo „Peste Pequena”, de 1599*, în „Revista de ciencias historicas”, vol. I, Universidade portugalense, Porto, 1986, p. 227—238. Această ciumă bubonică, deși a avut un procentaj de mortalitate foarte ridicat, a fost totuși denumită „ciuma mică” pentru că a cuprins o zonă geografică mult mai restrinsă decât cea din 1569. Ea a ajuns în Peninsula Iberică prin portul Santander, provenind din Țările de Jos, și a afectat mai ales orașele Madrid, Toledo, Sevilla, Granada, Córdoba, iar la Lisabona, care făcea parte în acea perioadă din Spania, a secerat viața a peste 80 000 de oameni.
- ²⁹ B. Bennassar, *Valladolid au siècle d’or*, p. 490.
- ³⁰ M. de Lozoya, *op. cit.*, IV, p. 317.
- ³¹ Encarnación Gil Saura, *La expulsión de los moriscos. Análisis de los cuentos de la Bailia de Alzina : administración y adjudicación de bienes*, în „Hispania”, XLVI, nr. 162, 1986, p. 100—101.
- ³² *Ibidem*, p. 101; M. de Lozoya, *op. cit.*, IV, p. 36.
- ³³ Este posibil că la mijlocul secolului al XVII-lea populația spaniolă din America să fi fost de 655 000 de locuitori, adică 6,32 % din populația totală a acestei zone (M. de Lozoya, *op. cit.*, V, p. 123).

LE RÔLE DU FACTEUR DÉMOGRAPHIQUE DANS L'ESPAGNE AU SIÈCLE D'OR

Résumé

Dans cette étude l'auteur présente brièvement l'évolution de la population urbaine espagnole, mais aussi de la population espagnole en général, dans l'Espagne du Siècle d'Or. On constate que, pendant les dernières décennies du XVe siècle et au cours de presque tout le siècle suivant, la croissance démographique a été constante et qu'elle a représenté l'une des causes qui expliquent la grandeur de l'Espagne dans cette période. Mais en échange la politique des Habsbourg espagnols, basée sur ces ressources humaines importantes, n'a fait que mener le pays à une dégradation quasi totale en provoquant, finalement, une crise démographique grave et structurale qui finira par dépeupler l'Espagne jusqu'au milieu du XVIIIe siècle. Selon l'opinion de l'auteur, la politique d'expansion de la royauté espagnole a été la cause principale de la crise démographique qui a affecté tous les secteurs de la société ; la population a ressenti directement et intensément l'échec coûteux (sous tous les aspects) des tendances de domination mondiale promues par les Rois Catholiques.

DOCUMENTAR

VALOAREA TEMPORALĂ A INFORMAȚIEI CARTOGRAFICE FLORENȚA IVANIUC

Cartografia medievală, situată la limita dintre știință și artă a parcurs etape multiple de acumulare pentru dobândirea unor mijloace proprii de exprimare. Informația geografică concretă a fost transpusă într-o formă teoretică, cvasiabstractă, care să illustreze conținutul de idei. Absența la început a unor mijloace comune de exprimare, a determinat diluarea informației cartografice, autorii medievali descoperind treptat calea către expresia științifică. Inventarea unui limbaj convențional a marcat momentul constituirii cartografiei ca știință, iar redarea simbolică a creat un spațiu specific pentru extinderea cercetării științifice.

Trăsăturile specifice cartografiei istorice, concentrarea și amplificarea în timp a informației geografice, pot fi surprinse din analiza comparativă a trei hărți ale Transilvaniei, apărute la interval de aproape o jumătate de secol unele de altele: „Transilvania”, lui Ioan Sambucus, publicată, la Viena, în 1566, și inclusă în atlasul său „Theatrum orbis terrarum”, lucrarea cu același titlu a celebrului matematician și geograf francez Gerrard Mercator, publicată o jumătate de secol mai târziu, în „Atlas Minor”, și „Transilvania-Sibenburgen”, editată de Frații Gulielmus și Ioannes Blaeuw, apărută la Amsterdam în „Atlas major” (1657—1667).

Tirajul acestor ediții cartografice a fost mare, de aceea, se dovedește absolut necesară precizarea că cercetarea s-a efectuat asupra exemplarelor aflate în colecția de artă Serafina și Gh. Răuț¹.

Tehnica execuției, în toate cele trei cazuri este identică, anume gravarea în acvaforte, pe coli duble de hirtie cu vârgături, harta lui G. Mercator, conținând în plus determinări cromatice în acuarelă și guașă, care îi îmbogățesc conținutul tematic, dar și expresia grafică.

Lucrările exprimă personalitatea și fantezia autorilor, în ansamblu constatându-se o similitudine a informațiilor, în pofida momentelor diferite ale publicării. Asemănarea este atât de evidentă încât s-ar fi putut presupune că a fost utilizată aceeași placă gravată asupra căreia, ulterior, s-ar fi adus modificări parțiale. Ipoteza este înlăturată, în primul rând pentru că există o creștere progresivă a dimensiunilor plăcilor (I. Sambucus — 327 × 450 cm.; G. Mercator — 335 × 425 cm.; G. și I. Blaeuw — 380 × 498 cm.), de unde și concluzia că fiecare reprezintă o creație de sine stătătoare.

Excluzând deci ideea unei copieri fidele, urmează a se demonstra proporțiile preluării și selectării datelor în cele trei hărți prezentate, ceea ce va evidenția structurarea științifică a informației cartografice în desfășurarea sa temporală.

Ioannes Sambucus a plasat titlul lucrării într-un medalion simplu, în centru sus, dar l-a reluat apoi, într-o formă detaliată, în limba latină, într-un cartuș, în stînga jos: „Aceasta este Ultra sau Transilvania, căreia i se spune și Panodacia și Dacia Ripensis, popular Sibenburgen („Hanc Ultra vel Transilvaniam, quae et Panodacia, et Dacia Ripensis, vulgo Sibenburgen dicitur.”) Tot aici a inclus locul și anul apariției: „Editată la Viena, Anul 1566 (editit Vienne, Anno 1566)”, urmat de numele executantului: „Cel mai nobil și mai învățat Ioannes Sambucus Panonianul (Nobilissimus atque doctissimus Ioannes Sambucus Panonius)”. În dreapta spre mijloc, într-un mic spațiu, apare legenda inițialei H, precizându-se că a fost utilizată pentru denumirile în limba maghiară.

G. Mercator și frații Blaeuw au simplificat totul la un singur cartuș pentru titlu, decorat în stil heraldic, adăugînd însă un element cartografic științific, anume scara topografică folosită, mila germană. Intenția a fost desigur valorificarea intensă a spațiului obținut, astfel că G. Mercator a recurs chiar la includerea numelui sau în câmpul lucrării. Frații Blaeuw l-au menținut totuși în cartușul de titlu, împreună cu locul publicării: „Amsterdam, după Guilyelmus și Ioannes Blaeu” („Amsterdami, apud Guilyelmum et Ioannes Blaeu”). Plasarea titlului în ambele cazuri, în dreapta jos, nu este întâmplătoare, căci lăsa să se întrevadă lipsa de interes pentru această zonă, oferind în schimb o largire a spațiului de informații în vestul Transilvaniei.

Calitatea științifică a hărților este atestată de indicarea coordonatelor geografice pe orizontală și pe verticală. G. Mercator, recunoscut pentru inovațiile sale în redarea hărții cu

scara crescând spre poli și desfășurarea cilindrică, a încadrat Transilvania între paralelele 46—48° și meridianele 46—50° cu subdiviziuni, în timp ce frații Blaucu au preluat numai destășurarea pe orizontală, între paralelele 46—48°. Semnificativ este faptul că încă din 1566 I. Sambucus a indicat aceleași meridiane, restrângând însă limitele paralelor între 48—49°.

Preocuparea pentru forma științifică poate fi sesisată și în tendința de instaurare a simbolului cartografic. Harta lui I. Sambucus, după cum s-a arătat cu alt prilej⁸, fiind o variantă calitativ superioară a lucrării lui I. Honterus, a acordat o mai mare importanță limbajului convențional, astfel că a restrins repetările stereotipe folosite pentru formele de relief. Totuși la G. Mercator se observă mai pronunțat intenția de a se distanța de metoda naturalistă, pentru a opera cu simbolul cartografic, ceea ce atestă o reală modernizare, impunând lucrării o acuratețe care înlesnește cercetarea. Astfel munții sînt semnați prin una sau două movile hașurate, mai mult liniar, sugerînd traseele, ca în dreptul cetății Rupea (Reps), iar zonele împădurite prin grupuri de doi, trei copaci sau chiar unul, mai ales în Carpații de est. Frații Blaucu au continuat să redca compact munții, ca de altfel și zonele împădurite.

Tot Mercator a fost cel care a subliniat distinct diferențierea ierarhică a localităților: satele marcate cu un mic cerc, târgurile modeste, ca Orașul Nou (Neustadt), Cisnădie (Helten), etc., cu un simbol constituit dintr-un turn mare și altul mic, iar orașele mari, precum Făgărașul (Fogaras), Tirnava (Kockelssburg), Cluj, (Clausenburg), Brașov (Corona, Brassovia) etc., cu adevărate arhitecturi medievale miniaturizate, decorate cu numeroase turnuri.

Distincția ierarhică a așezărilor a fost preluată apoi de G. și I. Blaucu, care, deși au utilizat alte simboluri și stilizări arhitecturale, au menținut aceeași departajare a centrelor economice și demografice.

Din confruntarea celor trei lucrări reiese că G. Mercator s-a inspirat de la I. Sambucus în exprimarea convențională, dar i-a acordat o valoare de sine stătătoare, transformînd-o în limbaj universal, în timp ce frații Blaucu au recurs la formele moderne, intrate deja în uz. De fapt fiecare autor este în felul său un creator, fie că s-a bazat pe imaginație sau cercetare. Diferențele limbajului convențional confirmă supoziția creației individuale, dar asemănările de fond dovedesc utilizarea unor izvoare comune de informație.

Se poate afirma că harta lui I. Sambucus a stat la originea celor două lucrări ulterioare, dar preluarea datelor s-a făcut prin completarea și aprofundarea lor. Astfel, Sambucus a prezentat mai sumar Carpații răsăriteni sub forma a două masive în nord, zona pînă la Brașov fiind numai empie sau podiș. În schimb lanțul carpatic este bine conturat prin înălțimi spectaculoase, cuprinzînd întrecăga porțiune dintre Mureș și Olt, coborînd pînă la Dunăre.

G. Mercator și frații Blaucu au închis lanțul muntos în est, iar Carpații sudici au forma unui triunghi care închide podișul sau valca Hățeșului (Hatzag Vallis) și nu mai ajung pînă la Dunăre, ci se opresc undeva la nord de localitatea Argeș (Argissch) și Rîmnic (Rednitz Walachiae). Relieful muntos conturat de către Sambucus între Mureș și Tirnava este cu totul ignorat în aceste lucrări, iar omisiunea era o corectură necesară, dar dovedea și documentarea atentă la sursă.

O asemănare evidentă între cele trei hărți se constată și în redarea traseelor riurilor. Rețeaua hidrografică este însă mai detaliată la Mercator și Blaucu, deși există o tendință de exagerare a întinderii și sinuoșității lor. Principalele riuri rămîn Mureșul cu cei doi afluenți ai săi Tirnava Mare și Mică, și Oltul, cu o vastă rețea de afluenți, începînd chiar de la izvoare.

Cei doi cartografi nu au corectat albia Mureșului față de cea figurată de Sambucus, astfel că acesta, izvorînd de undeva de la granița de nord, străbate pe verticală aproape toată Transilvania și abia la sud de Hunedoara cotește spre vest. Aceași configurație o au și Tirnavcele, care își au cursul mai mult pe verticală, de la nord la sud-vest.

Este vitată o eroare din harta lui I. Sambucus, precizîndu-se că riul din nord-vestul țării nu era Bistrița, așa cum se arătase anterior, ci Someșul, cu ramificațiile sale, Someșul Mare și Someșul Mic și din acesta se desprindea un afluent cu numele Bistrița, care dăduse și numele orașului.

O altă corectură intervine la G. M. Mercator la afluentul Mureșului, izvorînd din dreptul orașului Alba Iulia și care la cartograful panonian se vărsa în Criș. Pe lângă faptul că se preciza numele riului, anume Ampoi, (Ompay), se arată că izvorul său se situa în apropierea unui afluent al Crișului Alb, fără însă a se confunda cu acesta. Frații Blaucu au înregistrat corect traseul, dar dintr-o scăpare fie a lor, fie a gravorului, nu i-a indicat numele.

Nerezolvat a rămas însă traseul Crișului, confuzia răsfrîngîndu-se și asupra denumirilor, căci varianta germană și maghiară a Crișului Negru desemna aici două riuri diferite.

G. Mercator a mai adăugat și alte detalii rețelei hidrografice, fiind preluate apoi, la jumătatea secolului al XVII-lea de către frații Blaucu. Astfel, Arieșul sau Aramas, prezentat la Sambucus ca un mărunț afluent al Mureșului, se bifurca aici în două ramuri, desigur Arieșul Mare și Arieșul Mic. Totodată se omitea cu bună știință lacul semnalat anterior la izvoarele Arieșului Mic. Pe albia Mureșului, în nord, s-au adăugat alți doi afluenți, la fel de importanți

ca întindere, dar au omis să îi numească. Încă doi afluenți au fost precizați și pe Tîrnava Mare în dreptul Sighișoarei.

Cei doi autori nu au preluat toate denumirile râurilor menționate de I. Sambucus, fie din neglijență, fie din pricină că nu au avut certitudinea că sînt corecte. Astfel, riul Sirig, menționat de cartograful panonian, se individualizează doar prin traseul său, acesta suferind însă modificări care îngreunează identificarea. O singură încercare de completare a numelui se află la un afluent al Cibinului, anume fluviul Harbach.

Plasarea cartușului de titlu în dreapta jos i-a permis lui G. Mercator și apoi fraților Blaeuw, valorificarea spațiului cîștigat în vest, introducînd noi detalii de relief, cum ar fi riul Timiș (Temis), izvorînd din munții Metalici (Eisensthor). Inedită este și menționarea unui mic afluent al său, spre nord, riul Carani (Karan).

Completările aduse hărții lui I. Sambucus nu sînt suficient concretizate. Trasînd pentru prima dată albia unui riu, ce se varsă în Mureș, la est de localitatea Sf. Gheorghe, care se bifurcă apoi în dreptul localității Orlea, pentru ca spre izvoare să primească altă două ramificații, autorul nu precizează denumirile acestei noi rețele hidrografice. Se poate presupune că ar fi Ptriul Luncilor, deși vecinătatea cu localitatea Orlea conduce mai degrabă la identificarea cu riul Strei, mai ales că, prin cursul său, modificat spre nord, ajunge pînă în valea Hașegului. Tot spre această a doua variantă înclină și faptul că riul Strei, identificat cu Sargeția, este mai frecvent pomenit de izvoarele contemporane narative și cartografice.

Fluviul principal din partea estică a Transilvaniei rămîne Oltul, cu bogata sa rețea de afluenți. Cele două ediții cartografice, din secolul al XVII-lea au preluat identic configurația desenată mai întîi de către I. Sambucus, cu excepția unui mărunț aflent nordic, rămas ca și restul, anonim. De aici se poate deduce că G. Mercator a cunoscut mai bine zona vestică, unde a adus reale contribuții, în timp ce în est s-a mărginit doar la reeditarea datelor anterioare.

Totuși preocuparea pentru îmbogățirea informațiilor cartografice s-a manifestat și prin extinderea rețelei hidrografice spre est și sud-est, în Țara Românească și Moldova. Majoritatea râurilor din Moldova sînt lesne de recunoscut prin cîtățile din apropiere, precum Siretul (Sereth), Bîrladul (Bardeontze), Neamțul (Niemeetz), Troțușul (Tortos). Singurele pe care le nominalizează sînt Bistrița (Bistrina flu) și Dimbovița (Dambouitz), dar situarea lor geografică nu este corectă.

O reală contribuție a adus harta lui I. Sambucus prin consemnarea unui mare număr de localități, știut fiind că celebra crotografie a lui I. Honterus, considerată cea mai bună lucrare pînă la acea dată, s-a mărginit doar la indicarea principalelor ținuturi. Cinci decenii mai tîrziu, G. Mercator a reluat într-o altă formă însemnarea localităților, dar aproape că a transcris informațiile publicate de predecesorul său. Frații Blaeuw, beneficiînd de existența celor două izvoare anterioare, au adus doar mărunte modificări informaționale.

Harta Transilvaniei în cele trei variante amintite conține unele erori în situarea localităților, explicabile prin mijloacele rud mentare de orientare în spațiu.

Diferențierea ierarhică a localităților prin simbolul cartografic la G. Mercator și frații Blaeuw nu au avut însă ca sursă de informație harta lui I. Sambucus în primul rînd pentru că autorul nu și-a propus acest scop. Apoi simbolurile citadine introduse au avut mai mult un rol decorativ, fiind foarte variate, dar ne semnificative. Astfel, în dreptul Clujului apare o cetate cu trei turnuri în timp ce localitatea Fenissch, situată imediat în vest, este marcată printr-o cetate cu patru turnuri înalte. Ilustrarea confuză nu evidențiază nici măcar orașul de reședință al principilor, pentru că același simbol apare în dreptul Sibiului, dar și la Alba Iulia, Ciuc etc..

La G. Mercator distincția este evidentă, astfel că în ordinea importanței, subliniată prin simbol, apar orașele Alba Iulia, Brașov, Cluj, Tîrnăveni, Neumarek și apoi Sibiul. După o jumătate de secol frații Blaeuw indicau o altă ordine anume Alba Iulia, Cluj, Brașov, iar cu simbolul Sibiului erau însemnate alte cîteva orașe ca Tîrnăveni, Mediaș, Bistrița, etc.. Din interpretarea acestor semne convenționale rezultă că la ambii autori capitala ar fi fost la Alba Iulia.

Se pare că nici aceste două lucrări ulterioare nu reflectau realitatea, pentru că în comentariile istorico-geografice se arată clar că „orașul capitală al acestei țări este Cibinium”, deci Sibiul. Neconcordanța între expunerea teoretică și exprimarea cartografică ar putea fi datorată gravorului, dar decalajul mare pe scara ierarhică între cele două simboluri exclude această posibilitate.

Explicația se află probabil în textul lui I. Sambucus, unde se menționează Alba Iulia ca fiind primul oraș al țării, pentru ca apoi să se enumere ca orașe mai importante Sibiul, Brașovul, Clujul, Bistrița. Izvoarele narative ale vremii atestă într-adevăr că Alba Iulia a constituit în secolul al XVI-lea reședința de scaun a unor principii, dar a devenit apoi reședință episcopală. Se poate ca suprema sa autoritate spirituală să-i fi determinat pe G. Mercator și apoi pe frații Blaeuw să o desemneze în continuare ca pe primul oraș al țării ca importantă. Simbolurile laice lasă să se înțeleagă că referirea s-a făcut totuși la importanța sa politico-administrativă, păstrată mai mult prin tradiție.

Se constată deci că în timp informația cartografică se modifică foarte încet comparativ cu informația teoretică, rămânând atașată sursei inițiale de documentare.

O tendință de concentrare a informației și completarea prin intermediul semnului convențional se semnalează la I. Sambucus și apoi la ceilalți doi cartografi, în nord-vestul Transilvaniei, unde, sub denumirea de „orașe românești” („Vilke Walachie”), sînt grupate patru simboluri citadine. Identificarea acestor localități românești este aproape imposibilă, dar prezența la sud-est a așezării „Almaas” este sugestivă. Se pare că, în acest caz, referirea nu s-a făcut la mica localitate cu acest nume din vecinătatea Huedinului, ci la ținutul Amlașului, stăpînit încă din 1365 de domnia Țării Românești, împreună cu cel al Făgărașului.

Ipoteza că aceste așa-numite „orașe românești” ar putea fi o determinare mai generală pentru ținutul Amlașului, este confirmată și de situarea în vecinătate a orașului Segesswar, ceea ce ar corespunde ultimelor interpretări de localizare a acestui teritoriu, subordonat domnilor munteni. De remarcat că dacă la I. Sambucus erau grupate patru asemenea simboluri urbane, la G. Mercator și la frații Blaeuw numărul lor se restringe la două, dovedind valoarea lor de simbol, cu anuanță mai generală.

O exprimare concentrată și totodată abstractă este folosită de I. Sambucus și în sud-vest, pe valea riului Zlatna anume „4 Bergsset”. Denumirea însoțită de cifra 4 atestă că în zonă ar fi existat 4 orașe de munte, cărora fie din lipsă de date, fie că nu s-a considerat necesar, nu le-a mai trecut denumirea. Interesant este că deși informația a pornit de la I. Sambucus, se verifică numai în hărțile celor doi cartografi occidentali, pentru că în lucrarea sa sînt gravate numai trei semne urbane.

Aceiași formă de comunicare cartografică se întâlnește și în est, în ținutul Ciucului, la granița cu Moldova, unde sînt menționate „7 sate” („7 Dorfer”), însoțite de 7 simboluri pentru așezări sătești. Acest gen de semantism concentrat este un mijloc inedit, întâlnit doar în cele trei lucrări amintite, lăsînd să se înțeleagă legătura evidentă dintre ele.

Confruntări atente între cele trei lucrări confirmă presupunerea că există doar o apartenență a identității localităților menționate. Se sesizează numeroase confuzii de natură onomastică⁴, dar deformarea este oarecum motivată de interpunerea între original și lucrarea finită a executantului, mai precis a gravurului.

Unele confuzii conduc pînă la crearea unor noi variante onomastice care necesită adevărate investigații. Astfel în sud-estul Hunedoarei G. Mercator și frații Blaeuw au plasat localitatea Wassarhel, care însă nu poate avea nimic comun cu Tirgu Mureș. Din confruntările cu harta lui I. Sambucus se constată că în aceeași zonă este trecută localitatea Warhel, iar în dicționarul său este adăugată și explicația că aceasta este vechea cetate a Sarmisegetusei. Coincidența situației geografice lasă să se întrevadă că este vorba de aceeași așezare, dar în timp s-a produs acea greșală onomastică, a cărei corectură se poate face numai prin întoarcerea la sursa inițială.

Uneori aceste confuzii modifică volumul informațional. Astfel, orașul Segesswar transcris de G. Mercator și frații Blaeuw la fel în nord ca și în sud, apare ca o repetiție, dar în realitate exclude vechea cetate medievală Bologa, semnalată inițial de I. Sambucus sub denumirea de Segesswar. Se pare că G. Mercator a recunoscut străvechea importanță a acesteia pentru că a marcat-o prin semnul convențional pentru cetăți, subliniind-o și cu roșu, în timp ce frații Blaeuw au trecut-o în rîndul așezărilor comune.

Intervalul temporal dintre apariția celor trei lucrări a creat posibilitatea concentrării și sporirii informației cartografice prin studierea izvoarelor contemporane, ceea ce a avut ca rezultat nominalizarea unor noi localități pe hartă. Se sesizează trei modalități prin care s-a concretizat îmbogățirea repertoriului onomastic al localităților. Una și cea mai restrînsă ca proporții a fost valorificarea spațiului creat prin eliminarea cartușului de titlu de la I. Sambucus, deci în sud-vest unde au fost menționate localitățile Kaprontza, Rossy, Z. Georg, și Fanossi, toate pe albia Mureșului.

Contribuția științifică a celor doi autori s-a obiectivat în completarea numelor localităților din interiorul țării semnalate doar prin simbol de către I. Sambucus. Astfel, la nord-vest de Cluj, între Feleac și Hunedoara, simbolul izolat este atribuit de G. Mercator și frații Blaeuw localității Gellu (Gella), deși în ambele lucrări denumirea este dublată spre est cu varianta Giallu. Pe malul drept al Mureșului, spre izvoare, sînt identificate așezările Bant, Ida, Pogart-pogat dar se mai adaugă și o alta, Luduş (Ludas), păstrînd în continuare un simbol fără denumire.

În zona Alba Iulia — Deva, pe malul Mureșului, sînt indicate numeroase așezări noi pe latura stîngă Băcăinți (Bakai), Grad, Raportel (Rapolt), iar pe cea dreaptă Vețel (Vozl), Pestîșu (Pest), în munții Hunedoarei, și Gilnic (Kelling). Abundența completărilor pe o arie restrînsă atestă o profundă cunoaștere în special a acestei zone.

Toț în vest, la izvoarele Crișului Negru, G. Mercator a menționat pentru prima dată așezarea Abruckbanya, omisă de către I. Sambucus. O posibilitate de identificare este oferită însă de dicționarul său, unde este trecută localitatea Aprukh, alături de varianta germană Schlatn, adică Zlatna. De aici rezultă că de fapt localitatea era cunoscută de I. Sambucu, dar fie dintr-o omisiune personală, fie din pricina gravurului denumirea a fost exclusă pe de hărtă.

Se poate observa însă că în lucrarea sa, pe rîul Zlatna (Zalatnea Rudera) sînt trecute în apropiere două simboluri citadine, care ar elucida oarecum confuzia creată de dicționar, lăsînd să se vadă că în realitate erau două localități distincte Zlatna (Schlatn) și Abrud (Abruckbanya).

O situație oarecum asemănătoare apare și la localitatea Thwysk, la nord-vest de Vințul de Sus. Inexistența pe harta lui I. Sambucus, este menționată totuși în dicționarul său, în varianta latină Teuusch și în cea germană Durnen. Cu această ultimă denumire apare însă în toate cele trei lucrări, de unde rezultă că dorința excesivă pentru introducerea unor informații noi l-au determinat pe G. Mercator să treacă ambele denumiri, dîndu-le identități diferite.

Legăturile dintre cele trei lucrări cartografice se dovedesc astfel mai profunde, iar confruntarea lor conturează contribuția individuală în prelucrarea datelor istorico-geografice, îmbinată cu tendința de modernizare grafică.

Cresterea numărului localităților în hărțile lui G. Mercator și a fraților Blaeuw se datorează și extinderii cimpului geografic spre granițe, dincolo de limitele fixate de I. Sambucus, dar din acest motiv ele nu se mai situează totdeauna pe teritoriul propriu-zis al Transilvaniei.

Astfel, la limita nord-vestică, sînt înșiruite cîteva așezări noi: Dumocos, Sătmăr (Zatmarbanya), Valalia, Erdewdi, Zazar, Bisericani (Weiskirchen), Mărtiniș (S. Mertem), pentru ca spre est să prelungească lanțul carpatic, arătînd că dincolo de acesta se află „partea Rusiei” (Russiae Pars).

Intenția de lărgire a ariei geografice se manifestă și în est, spre Moldova, astfel că dacă I. Sambucus, s-a mărginit doar la marcarea cetăților secuiești ca limită estică, coborînd apoi pînă la Brașov, G. Mercator și mai frîziu frații Blaeuw au introdus și cîteva orașe mai însemnate din Moldova, deja amintite.

În schimb se constată o restrîngere a zonei valahe, spre sud, nemaifiind menționate Tirgoviștea, Cîmpulungul și Bucureștii.

O inițiativă cartografică inedită a avut-o G. Mercator atunci cînd a însemnat două localități noi, situate în zona intramontană, la est de trecătoarea Turcești, anume Buzești (Buzesst) și Cernești (Chernesst). Acestea nu au fost marcate cu simbolul pentru așezări, creînd astfel posibilitatea desemnării unor lanțuri muntoase. De remarcă că frații Blaeuw nu au menționat cele două localități, ceea ce pentru prima dată lasă să se întrevadă că nu au recurs la copierea mecanică a hărții lui G. Mercator. Rămîne de demonstrat în ce măsură omisiunea era în favoarea sau în defavoarea lucrării.

Din analiza comparativă se constată că în toate cele trei hărți în sud-estul Transilvaniei apare localitatea Cerne. G. Mercator este unicul autor care a menționat în apropiere, în munți, localitatea Cernești. Asemnarea numelui și a plasării geografice confirmă presupunerea că s-a recurs la dublarea aceleiași localități și nu la indicarea alteia. Așa s-ar putea explica și omisiunea din harta fraților Blaeuw, ceea ce atestă că cei doi cartografi din Amsterdam au întreprins cercetări proprii, utilizînd izvoare cartografice anterioare, dar au operat o selecție a datelor care a contribuit la modificarea calitativă a lucrării.

Însemnarea localității Buzești, care nu-și găsește corespondent nici de o parte nici de alta a lanțului carpatic, se înscrie totuși ca o încercare a cunoscutului cartograf francez de a completa informațiile.

Configurarea cartografică a Transilvaniei este însoțită la fiecare din cei trei autori, de un comentariu istorico-geografic, diferit ca proporții, dar oarecum asemănător din punct de vedere al conținutului.

Situarea geografică a Transilvaniei în contextul sud-est european a fost abordată ca introducere generală, dar semnificativă este tendința celor trei cartografi de susținerere a ideii de unitate a Transilvaniei cu celelalte două țări române, prin aluzia la trecutul sau istoric. Astfel I. Sambucus arată că Transilvania era „... înconjurată de cele două Valahii: Transalpina și Moldavia, prima fiind apropiată de Dunăre, cealaltă de Marea Neagră; ambele împreună cu Transilvania ocupă acum acea parte a Europei care era odinioară Dacia”. G. Mercator a introdus o nouă informație declarînd că: „Transilvania este partea mediteraneană a vechii Iacii, pe care romanii o numesc Ripensis”, iar frații Blaeuw au lărgit și mai mult cadrul istoric: „Vechea Daia cuprînde în prezent o parte din Ungaria, Transilvania, Valahia și aproape toată Moldova”. Adăugînd: „caei în vechime era divizată în trei, anume Ripens's, care era de-a lungul malurilor Dunării, Alpestris, care este astăzi Valahia și Moldova; a treia se zicea mediteraneană,

care este acum întreaga Transilvanie". Frații Blacuw au introdus și o referire inedită contemporană "... astăzi slavii o numesc „siedrugrodska ziemia", adică provincia celor șapte castele sau fortărețe".

I. Sambucus a prezentat în continuare, într-o formă concisă, orașele principale, compoziția etnică, bogățiile naturale, pentru ca apoi să indice o bogată bibliografie asupra problemei. Concizia comentariului limitat numai la o jumătate de pagină, era determinată de necesitatea creierii unui spațiu pentru publicarea dicționarului său geografic.

I. a. G. Mercator, comentariul, urmărind aproape aceleași capitole tematice, devine mai amplu, dar se pierde câteodată în detalii. Astfel, a acordat o deosebită importanță bogățiilor naturale, apoi a insistat asupra diverselor specii de fructe și plante medicinale, cu efectele lor curative și chiar exagerat asupra faunei zonale. Aceasta atestă vastele cunoștințe teoretice ale autorului, combinate cu cercetări proprii asupra Transilvaniei, dar și apelarea la lucrări mai vechi de specialitate⁴.

Nu există o sistematizare a datelor, pentru că după înșuruirea florei, a trecut la metalele prețioase, a dat și o descriere a monedelor dacice de aur din vremea lui C. Cato, apoi a revenit la faună.

Problemele privind istoria Transilvaniei l-au preocupat în mod deosebit pe G. Mercator, începând cu istoria Daciei, în timpul lui Decebal, apoi epoca romană până în perioada migrațiilor. Fără a urmări cronologia strictă a evenimentelor, geograful francez arăta că sub numele vechi de „metanastes", așa cum i-a grupat și Pliniu, sînt amintiți ca locuitori ai acestor ținuturi, veniți în valuri succesive „geții, bastarnii, sarmații, grecii, romanii, sciții, saxonii și ungurii".

Revenind la epoca romană, autorul a selectat evenimentele senzaționale, de natură legendară, extrase din lucrarea lui Dio Cassius, acordînd mare atenție înfrîngerii lui Decebal de către împăratul Traian, sinuciderii sale și legendei comorii dacice ascunse sub albia râului Sargeția. După transformarea în provincie se arăta că „însuși Traian a numit orașul Sarmisegetusa Ulpia Traian", după numele său", dar înmărcarea lui G. Mercator de a o identifica cu Alba Iulia este desigur greșită: „Același Traian numi orașul Sarmisegetusa „Ulpia Traiana", de la numele său, care este acum numită Alba Iulia".

Inexactă este și explicația dată numelui cetății, apellînd pentru demonstrație la citate din Ulpian: „Colonia sarmaților adusă în Dacia de D. Traian este de drept din Italia: Sarmisegetusa este de asemeni de același drept", prin aceasta autorul excluzînd existența unei populații dacice băștinașe. De fapt se constată că G. Mercator a recurs la folosirea nomenclatică a izvoarelor, pentru că mai jos, vorbind despre retragerea romană în vremea împăratului Galienus, a subliniat existența unui nucleu autohton foarte puternic în limbă și obiceiuri, prin afirmația că „Băștinașii, pierzînd puțin câte puțin umanitatea, limba și civilizația romanilor, începură să-și ia cruzimea lor inițială și barbaria, luînd astfel numele de valahi".

Intervalul de la retragerea stăpînirii romane pînă la întemeierea statelor românești este caracterizat de G. Mercator prin însuși specificul său politico-administrativ, anume pătrunderea succesivă a popoarelor migratoare. În prezentarea evenimentelor intervin însă erori și confuzii, provenind din sursele narrative sau din interpretarea lor. Astfel, primul val migrator este considerat cel al sciților, avîndu-l drept conducător pe Atila, urmat apoi de saxonii, despre care se spune că „... în timpul lui Carol cel Mare, regele francezilor, după modelul sciților au ridicat șapte orașe france" în această zonă. Ultimul val ar fi fost cel al ungarilor și precizarea că ar fi rămas aici împreună cu dacii băștinași, lasă să se înțeleagă că celelalte popoare migratoare au fost doar în trecere.

Depășînd momentele creerii statului feudal, G. Mercator a preferat să abordeze evenimentele din domnia lui Matei Corvin, dar se pare că a limitat oarecum întinderea teritorială a țării doar la „partea muntoasă a Transilvaniei".

Surprinzătoare este introducerea în acest context a unor informații despre Vlad Țepeș ca formă de interferență a istoriei politice a țării române și nu datorită contaminării cu faima sa legendară, la modă secole de-a rîndul în întreaga Europă. Astfel, prinderea și detenția domnului Țării Românești în Transilvania, în vremea lui Matei Corvin a determinat aducerea sa în discuție; arătîndu-se că „Acest Matias prinse pe un anume Dracula vovod din Transilvania muntoasă, om de o cruzime nemaiauzită și după zece ani de la închiderea sa îl repuse în primul său loc".

După această introducere nu sînt neglijate nici evenimentele care au constituit trăsătura dominantă a politicii lui Vlad Țepeș, anume lupta sa antiotomană, autorul imprimînd relatări: o nuanță umoristică la „Se spune despre acest Dracula, între alte lucruri, cum că citorva ambasadori turci veniți la el le-a înflpt trel cuie în diademele lor, pînă în cap, pentru că nu au salutat scoțîndu-și tiarele, pe care noi le numim turbane, astfel că ei nu au mai putut, dacă volau, să le scoată". Pedepsele citate subliniau specificul cruzimii domnului care i-au atras

porecla cunoscută: „Mai înainte a tras în țeapă pe mai mulți turci și în mijlocul lor benchețuia cu prietenii săi” sau „altora a pus să li se taie tălpile picioarelor și le-a frecat cu sare și a pus caii să le lingă”.

După incursiunea istorică G. Mercator a revenit în comentariul sau la aspectele geografice, prezentând dezvoltarea urbană a Transilvaniei în funcție de originea etnică. Mai întâi stăpânește semnalate orașele germane, apoi cele secuiești. Nu indică existența unor așezări pur ungurești, iar explicația bazată pe observații directe, este plauzibilă: „Ungurii și nobilii transilvăneni, amestecați la întâmplare cu saxonii și secuii vorbesc aceeași limbă și poartă veșminte asemănătoare”, în consecință deci au fost asimilați cu localnicii.

În comentariul hărții editate la jumătatea secolului al XVII-lea frații Blaeuw au exclus divagația istorică, preferând referirile exclusiv la geografia Transilvaniei, iar excluderea poate fi interpretată în sensul concentrării și modernizării informației. La bază se poate recunoaște textul lui G. Mercator, iar compilarea după capitolele predecesorului său intitulat „Orașele” și „Moravurile” se dovedește a fi o selecție inspirată și îmbogățită. Astfel, deși rămâne la afirmația că „Transilvania este locuită de trei feluri de națiuni, diferite ca moravuri, limbă și legi, având fiecare regiunea lor separată de cealaltă”, anume „saxonii, secuii și ungurii”, a adăugat că printre aceștia „se află de asemenea valahii, care locuiesc în sate și arendașii puștii”, subliniind astfel elementul autohton de bază. Ideea este accentuată în continuare atunci când afirmă că fiecare din cele trei grupuri etnice sunt repartizate în „șapte ținuturi”, precum secuii sau în „șapte comune”, ca sașii. Problema componentei maghiare este rezolvată în aceeași formulă ca la G. Mercator. Despre numărul satelor românești nu se mai amintește, prin aceasta autorul lăsând să se înțeleagă că dețin majoritatea comparativ cu celelalte, ceea ce nu mai necesită precizări.

Pentru exemplificarea localităților întemeiate pe grupuri etnice diferite, G. Mercator nu a făcut o selecție în funcție de vechimea sau importanța lor. Se pare că selecția a fost pur întâmplătoare, dar însemnată este precizarea că de fiecare dată noii veniți au întemeiat șapte așezări. Originea acestei informații trebuie atribuită lui I. Sambucus, care a folosit-o direct pe hartă, menționând în zona locuită de secui „7 sate” („7 dorffer”). Însemnarea a fost preluată de G. Mercator și de frații Blaeuw, pe hartă, dar au introdus-o și în comerțului propriu-zis.

După această desfășurare generală de date, ambele lucrări au rezervat un spațiu important principalelor localități. La G. Mercator informațiile sunt mai detaliate, acesta insistând asupra organizării sociale, administrative, militare și culturale, iar ambiguitatea exprimării ascunde o mare subtilitate.

Înșuruirea orașelor Transilvaniei este oarecum diferită la cei doi cartografi, dar aceasta ar putea sugera modificările ierarhice intervenite în cele cinci decenii de la apariție.

Ambii autori încep prin a prezenta Brașovul, dar G. Mercator, după descrierea geografică și etnică adăuga că „cei care țin conducerea republicii în acest oraș sunt oameni gravi și de profesie judecători, foarte exerciți în limbi, antrenând cu mare grijă statul republicii”. Organizarea militară este abordată atunci când se arată că „în privința cetățenilor ei sunt instruiți atât în arta războiului, cât și în a păcii”.

La frații Blaeuw aceste explicații lipsesc, după cum este omisă și precizarea că în Brașov se află „o librărie notabilă” („un librerie notable”). În schimb, încă de la început este introdusă referirea la noutatea intervenită în politica europeană, la jumătatea secolului al XVII-lea. Notând că „Brașovul sau Corona este un oraș foarte celebru în traficul turcilor”, autorul face aluzie la creșterea influenței turcești și puternica infiltrație otomană în Balcani, în această perioadă, și deci și în țările române. Prezentarea geografică și social-administrativă a Brașovului păstrează principalele informații de la G. Mercator, dar aici primesc o formă concisă.

În ordinea imediat următoare G. Mercator s-a ocupat de orașul Bistrița, descriindu-l numai prin câteva repere geografice. Fără a neglija aceste detalii destul de puțin semnificative, frații Blaeuw au adăugat că „Bistricia, popular Nozenstat, este situată în Germania”. Greșala, evidențiată chiar de context, este motivată de intenția exagerat formulată de a sublinia originea germană a așezării și poate mai mult, că ar fi fost întemeiată de saxoni încă de la începuturile colonizării lor.

O altă precizare inedită, introdusă tangențial în comentariul fraților Blaeuw, se referă la faptul că „nu departe de acest oraș sunt minele de aur de la Rodna (Rodun)”. Localitatea, omisă pe harta lui I. Sambucus figurează însă la G. Mercator, dar meritul lucrării fraților Blaeuw constă nu în preluarea plasării concrete, ca la predecesorul lor, ci în preocuparea pentru amplificarea informației. Aparent o completare documentală, afirmația poate fi chiar o încercare de combatere a lui G. Mercator, anume că rezervele aurifere ale Transilvaniei ar consta numai în tezaurul dacic, deci în materialul prelucrat și nu ca bogăție naturală, permanentă. Oricum chestiunea este interesantă și sub aspectul modificării mentalității de tratare a problemei, re-

zervele aurifore nemaifiind trecute sub tăcere, ci primate din perspectiva geografiei ca știință, trebuiau menționate ca oricare alt element concret, ridicat la nivelul abstracției științifice.

Filtrarea informației din izvoarele precedente nu a fost totdeauna necesară, în viziunea fraților Blaeuw, astfel că prezentarea orașului Sebeș și Mediaș este identică cu cea de la G. Mercator. Despre Mediaș au mai relatat că acesta „este renumit prin înfringerea guvernatorului Luigi Gritti”, referire directă la asedierea și uciderea în 1534 a aventurierului Aloisio Gritti, în cetatea Mediașului. Evenimentul, consumat în prima jumătate a secolului al XVI-lea, ar fi putut fi cunoscut și consemnat și de către I. Sambucus, dar mai ales de geograful G. Mercator. Citarea sa numai de către acești autori atestă existența unei anume motivații în legătură cu introducerea sa în context, deși nu poate fi sesisată nemijlocit.

G. Mercator și frații Blaeuw au folosit deseori metode selecției informațiilor istorico-geografice din cronică și din alte lucrări de specialitate. Se pare că cei doi cartografi olandezi au experimentat și o altă cale de îmbogățire a informației, recurgând la documentarea directă, prin confruntarea cu realitatea contemporană. Astfel, ocupându-se de orașul Sebeș, despre care G. Mercator spunea că este așezat nu departe de Alba Iulia, într-o vale adâncă și înconjurat de ape bogate în pește, frații Blaeuw au introdus o știre despre un eveniment contemporan, mai precis că „înăuntru este împodobită cu frumoase monumente”. Era o aluzie la începuturile reconstrucției cetății în secolul al XVII-lea, informație obținută fie printr-o constatare personală, fie prin știri contemporane primite direct, ceea ce confirmă ipoteza formulată mai sus.

Tot ca o mărturie a ancorării în realitatea contemporană apare și prezentarea orașului Cluj. Descriindu-l ca important centru social-administrativ, frații Blaeuw au renunțat la indicarea organizării sale politice, prin alegerea judeului și consulilor, actualizând astfel problema. Tendința de modernizare este confirmată deci nu de omiterea unor informații, ci de selecția și completarea lor.

Prin aceleași procedee s-a realizat uneori elucidarea confuziilor sau chiar corectarea unor erori. În comentariul privitor la orașul Alba Iulia datele geografice aproape că coincid la ambii editori, dar contribuția lor este individuală și diferită în privința așezării. Cartograful G. Mercator, în posesia documentării sale minuțioase a susținut că acest oraș ar fi fost „altădată numită Sarmis (Tarmis) și reședința obișnuită a lui Decebal în timpul împăratului Traian”. Confuzia a fost înlăturată de frații Blaeuw printr-o altă ordonare a datelor, căci în comentariul lor numai referința la „antichitățile romane” definesc perioada veche, după care sînt prezentate alte câteva localități mai mici. Citarea orașului Sarmis (Zarmis) după această enumerare subliniază clar intenția autorului de a-l distinge de Alba Iulia, deși a preferat în continuare aceeași precizare în legătură cu destinația sa de capitală în vremea lui Decebal, completînd că a fost numit și „Colonia Ulpia Traiana”. Pentru perioada contemporană autorilor știrile sînt diferite, ilustrînd în esență modificările survenite. Astfel, G. Mercator sublinia importanța sa ca reședința episcopală, în timp ce frații Blaeuw arătau că „a fost timp de cîțiva ani reședința obișnuită a principelui”.

Din alăturarea celor două relatări rezultă transformarea orașului Alba Iulia din centru spiritual în centru politico-administrativ. Interesantă este însă limitarea temporală de către frații Blaeuw doar la „cîțiva ani”, ceea ce ar putea fi o aluzie la un eveniment cu totul neobișnuit și care ar putea fi scurta și senzaționala domnie a lui Mihai Viteazul în acest oraș transilvănean.

După capitoul rezervat orașelor, G. Mercator s-a ocupat destul de sumar de organizarea fiscală, consemnînd că „pentru plățirea taxelor” existau „opt principale centre parohii, care se numesc împreună universități”, dar din care minimalizează numai șapte.

Se constată că în altă ordine a textului, frații Blaeuw au preluat informația și mai mult au completat omisiunea lui G. Mercator, precizînd că cea de-a opta universitate ar fi fost Mediașul (Megies). Identitatea numerică a satelor dependente fiscal de cele opt centre, subliniată în ambele comentarii, situate cronologic la cinci decenii unul de altul, conduce la concluzia unei mari stabilități a organizării fiscale în Transilvania.

După această divagație ambele comentarii au revenit la conținutul geografic, prin prezentarea lacurilor și fluviilor din zonă. Introducerea unui asemenea capitol era importantă pentru ilustrarea constituirii unei structuri proprii a geografiei, în momentul fundamentării sale ca știință, căci altfel conținutul se menține în limitele unor generalități, prin enumerarea râurilor principale: Oltul, Mureșul și Someșul. G. Mercator a citat și câteva râuri mai mici precum Sibarul, Crișul, Trnava Mare și Mică, etc., pentru ca să înșiruie apoi speciile de pești care populau aceste ape.

La frații Blaeuw informația s-a limitat numai la cele trei râuri mari, urmărind parțial și cursul lor, după care au introdus o știre privind tradiția navigării pe Tisa: „În vechime romanii aveau obiceiul de a-și conduce vasele lor și toate instrumentele de război pe acest

fluviu". Din permanenta tendință de contemporaneizare a știrilor s-a adăugat că „în prezent se transportă sarea regală în Ungaria”, iar noutatea era apreciată atât de mult încât a fost repetată câteva rânduri mai jos.

Comentariul lui G. Mercator devine din acest loc mai diversificat, comparativ cu cel al urmașului său, cuprinzând capitole restrânse referitoare la „Muniții” și „Pădurile” Transilvaniei, prezentate însă destul de sumar și monoton, pentru că se revine asupra faunei, descrise în prima parte. Autorul a rezervat un spațiu special pentru „Lucrările publice”, unde se insistă asupra amplasării și construcției strategice a cetății Turnu Roșu și a alteia, nenumită, dar reperată geografic „sub tirgul Sebeș către Orăștie”.

În lucrarea fraților Blaeuw, omițându-se aceste detalii se deschide un capitol mai amplu dedicat „Locuitorilor celor trei națiuni”. De fapt sînt redate informațiile publicate de G. Mercator sub titlul „Moravurile”, cu diferența că s-a insistat mai mult pe compoziția etnică a populației, renunțându-se la prezentările pitorești ale religiei și obiceiurilor locale, diferențiate pe naționalități.

În final, sub titlul „Limitele”, autorii de la Amsterdam revin asupra unor chestiuni de istoria Transilvaniei, dar din pricina izvoarelor sau a folosirii lor superficiale, datele sînt oarecum deformate. De aceea cu totul îndreptățit se susținea că „în vechime împăratul Traian, învinglindu-l pe regele Decebal o transformă în provincie”, dar cu totul exagerată era afirmația că ar fi populat-o, „dînd numele mai multor orașe”. Se pare că cercetarea surselor documentare a fost totuși superficială, pentru că s-a creat confuzia că ar fi avut loc o ocupație saxona și nu o colonizare pașnică a unei populații germane, deși se precizează că aceasta ar fi durat câteva secole.

Exprimarea devine evazivă și mai inexactă chiar în momentul încercării de concretizare astfel că se arată că „... este nesigur sub ce căpitan sau conducător au venit în această țară, pentru că nu este dect o cronică a ungarilor unde se citește că în timpul regelui Sf. Ștefan mai multe națiuni străine ocupară Ungaria și împrejurimile acesteia, între care și cele care erau ale saxonilor”.

Cercetarea comparativă a lucrărilor redactate de I. Sambucus, G. Mercator și frații Blaeuw au permis deci surprinderea originii comune a hărții Transilvaniei, dar și a comentariilor istorico-geografice. Apariția lor la jumătatea de secol, deci extinse pe o perioadă de un secol și jumătate, au favorizat urmărirea în acest interval și a evoluției procedeeilor cartografice, pînă la constituirea lor într-o știință înrudită cu geografia, dar independentă din punct de vedere al mijloacelor de exprimare.

Intervalul cronologic inserat de aceste lucrări este important pentru că include momentul fixării unei structuri științifice proprii pentru geografie, care, desprinzîndu-se de forma descriptiv-narativă a cronicilor, a abordat mai mult probleme de topografie zonală. Semnificativă este astfel deosebirea dintre comentariul hărții lui I. Sambucus foarte concentrat, dar asemănător cu o bibliografie istorică detaliată și textul redactat de G. Mercator, sistematizat pe capitole. Procedeeul inițiat la acea dată s-a impus, astfel că la jumătatea secolului al XVII-lea comentariul întocmit de frații Blaeuw a respectat aceleași criterii, operînd numai modificări de ordin documentar.

Informația cartografică și geografică capătă astfel o dimensiune, dar și o valoare temporală.

NOTE

¹ I. Sambucus „Transilvania”, inv. nr. 77.954; G. Mercator, „Transilvania exemplarul Qq, inv. nr. 77.953; Ioannes și Guilyelnus Blœuw, „Transilvania „Sibengurgen”, exemplarul Uu, inv. nr. 77.958.

² M. Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice* București, 1978, p. 139.

³ Sambucus	Mercator	Blaeuw
Keresstur	Keresstur	Koresstur
Petlesstof	Pellesstorf	Pelledorf
Pontsstorff	Ponisstorf	Ponistorf
Budendorff	Budendorf	Rudendorf

⁴ Dioscorides Pedanus „De virilib herbarum”

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

SIMPOZIONUL ROMÂNNO-ITALIAN DE ISTORIE „ASPECTE ALE UNITĂȚII ROMÂNE ȘI ITALIENE”

În zilele de 5—6 iunie 1989 a avut loc la București simpozionul cu tema „Aspecte ale unității române și italiene” organizat de Institutul de istorie „N. Iorga” în colaborare cu Institutul italian de cultură și Ambasada Italiei.

Manifestarea s-a desfășurat sub auspiciile unei duble aniversări: ziua națională a Italiei și sărbătorirea zilei de naștere a celui mai mare istoric român, care și-a închinat o bună parte a activității sale studierii relațiilor româno-italiene: N. Iorga.

Alături de membrii institutului și de cercetători din alte institute, au participat: prof. univ. Arturo Colombo și prof. univ. Paolo Virginio Gastaldi, de la Universitatea din Pavia, și prof. univ. Alfonso Sciocco de la Universitatea din Neapole.

În deschiderea simpozionului, prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, directorul Institutului de istorie „N. Iorga”, a făcut un scurt istoric al relațiilor româno-italiene, accentuând asupra descendenței românilor din romanitatea orientală, purtători peste secole ai „sigiliului Romei”.

Exprimându-și speranța ca simpozionul va aduce reale contribuții în conturarea procesului istoric ce a dus la înfăptuirea celor state naționale, vorbitorul a subliniat că noua întâlnire a specialiștilor va fi benefică relațiilor culturale tradiționale dintre România și Italia.

Urbano Urbinati, directorul Institutului italian de cultură, a arătat că problematica simpozionului este captivantă, paralelismul dintre unitatea națională a celor două state incitând spiritele istoricilor spre abordări noutoare.

Evocind vechimea relațiilor româno-italiene, ambasadorul Italiei și-a manifestat întreaga satisfacție pentru întâlnirea științifică între istoricii din cele două țări.

Dr. Georgeta Penelea în comunicarea: *Unitatea națională a românilor. Prolegomene 1800—1848*, a trecut în revistă momentele definitorii ale procesului de realizare a unității statale începând cu ultimul pătrar al sec. al XVIII-lea și pînă în preajma revoluției din 1848. Existența în formațiuni politice deosebite în care a evoluat poporul român, ca și influența marilor imperii înconjurătoare au făcut ca lupta pentru unitate națională să cunoască aspecte particulare, să fie adoptate soluții originale, îngăduind să se vorbească de un „adevărat model românesc”.

Pregătirea psihologică a poporului, informarea opiniei publice europene, încercarea obținută de a reduce influența preponderentă a uneia din marile puteri asupra destinului țării caracterizează efortul spre unitate națională al generației care la 1848 va constitui „partida națională”.

În comunicarea intitulată *Proiecte și programe politice aflate la originea unității italiene*, prof. univ. Arturo Colombo a prezentat curentele ideologice ale Risorgimento-ului în legătură cu atingerea obiectivelor naționale: independența și unitatea. Astfel, s-a oprit asupra originărilor ideologice care a fost Giuseppe Mazzini, analizând concepția acestuia, sintetizată în lozincă „Italia unică, independentă, republică”, un cadru vast al „Sfintei Aliațe a Popoarelor”. S-a făcut o prezentare a curentelor: neoguelf, moderat, federalist, prin prisma lucrărilor teoretice ale reprezentanților de seamă, respectiv: V. Giolcetti, C. Balbo, C. Cottaanca.

Dr. Dan Berindei a analizat în continuare *Strategia unificării națiunii române la mijlocul secolului al XIX-lea (1848—1861)*. După 1848 procesul unificării totale a națiunii române se găsea în plină desfășurare, deși împrejurări obiective obligau la o desfășurare etapizată a sa, unirea Moldovei și a Țării Românești impunându-se cu acuitate ca *cea dintîi etapă* a unificării. Folosind experiența revoluției, ca și cea a durerii represivului, românii au pus accentul luptei de eliberare, în perioada următoare pe înfăptuirea *Unirii Principatelor* (căutînd totodată, fără succes însă, să realizeze unificarea românilor supuși Imperiului habsburgic). În strategia mișcării de eliberare, realizarea unității de acțiune și organizarea s-au impus pe primul plan, ca și problema propagandei interne și mai ales externe. Mișcarea pentru realizarea Unirii Principatelor s-a desfășurat într-o succesiune de etape, care au impus, în funcție de situațiile concrete, schimbări de strategie și tactică într-unul sau în celălalt principat. Rezultatul ei final a confirmat biruința acțiunii pentru Unire, evidențiind justetea liniei strategice și, de asemenea, implicarea întregii națiuni.

Prof. univ. Paolo Virginio Gastaldi, în comunicarea *Cavour și strategia unității politice italiene (1850—1861)*, a creionat personalitatea politică a celui ce a fost ctitorul Italiei moderne: Camilo Benso Cavour.

Pornind de la mărturiile epocii, referentul a analizat programul și linia tactică a marelui om politic, reliefind luciditatea, realismul, spiritul liberal moderat în înfăptuirea statului unitar burghez italian.

Prima zi a simpozionului s-a încheiat cu discuții pe marginea lucrărilor prezentate, intervențiile fiind susținute de: Dan Lăzărescu, care a subliniat paralelismul procesul de unitate națională al celor două state; dr. Dan Berindei, ce a conturat importanța factorului intern în constituirea statului unitar român; prof. univ. dr. P. V. Gastaldi, ce a abordat o altă latură a personalității cavouriene — viziunea europeană; prof. univ. Arturo Colonbo, care a prezentat rolul „Societății Naționale”, organizație ce a polarizat forțele politice italiene favorabile unității; prof. univ. I. C. Drăgan a susținut o scurtă dar substanțială pledoarie asupra similitudinilor dintre istoria Italiei și a României.

A doua zi a simpozionului a debutat cu tema prof. univ. Alfonso Scirocco *Probleme ale unificării administrative (1859—1866)*, în care au fost prezentate tendințele conducătorilor tinărului stat italian în organizarea administrativă, programul de reforme înfăptuit de acesta în vederea consolidării noului edificiu politic, ținându-se cont de dezvoltarea specifică a fiecărei provincii istorice.

Sever-Mircea Catalan, în studiul *Procesul unificării politice și administrative a statului național român (1859—1866)*, a abordat principalele aspecte ale operei de desăvârșire a actului de la 24 ianuarie 1859 în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, o atenție deosebită fiind acordată anilor 1859—1862. Autorul a avut în vedere condițiile interne și internaționale complexe pe fundalul cărora s-a desfășurat procesul unificării politico-administrative. Aceste condiții au impus, de altfel, unele neîmpliniri și limite activității unificatorilor de la 1859—1866; meritele și reușitele lor rămân însă incontestabile: unirea a devenit ireversibilă, definitivă, iar Principatele Române au fost recunoscute în mod tacit de marile puteri ca subiect de drept internațional, fapte ce au contribuit decisiv la afirmarea națiunii române în Epoca Modernă.

Relațiile româno-italiene după constituirea statelor naționale au fost dezbătute în ultimele două comunicări susținute de dr. Ștefan Delureanu și de Paul Oprescu.

Dr. Ștefan Delureanu s-a oprit asupra unui aspect inedit — *Italia și opinia română în primii ani ai Triplei Alianțe*. În condițiile intensificării mișcării iredentiste în ambele state, a dorinței de consolidare și desăvârșire a unității naționale se explică cauzele ce au dus la aderarea la blocul politico-militar al Triplei Alianțe. Sunt analizate pe larg opiniile oamenilor politici din Regat și din provinciile românești aflate sub dominație străină, accentuându-se rolul presei „Românul”, „Gazeta Națională”, „Fraternitatea româno-italiană”, „Observatorul” în conturarea acestora.

Paul Oprescu a evidențiat în comunicarea sa *Paralelism și convergențe în procesul desăvârșirii unității de stat a României și Italiei* că unificarea Italiei și Unirea țărilor române în 1859 s-au realizat ca o expresie de voință a celor două popoare la mijlocul secolului XIX, „secolul revendicărilor naționale”. Desăvârșirea unității de stat încheiată în 1918 a fost apoi consecința victoriei principiului naționalităților. Procesul de formare și desăvârșire a celor două state, român și italian, a avut loc concomitent și prezintă numeroase similitudini, pentru că cele două popoare aveau de înfruntat, în acest proces, aceleași adversități și erau atrase într-o lupă comună. Unitatea năzuințelor a dus la întărirea simpatiei reciproce și la acțiuni comune între 1858—1918.

În discuțiile ce au urmat s-au făcut aprecieri asupra problemelor abordate. Astfel, prof. univ. P. V. Gastaldi a mulțumit domnului Delureanu pentru informațiile aduse; prof. univ. Alfonso Scirocco a apreciat lucrările prezentate de Sever Catalan și Paul Oprescu, arătând importanța subiectului tratat în înțelegerea fenomenului istoric analizat: unitatea națională; Dan Lăzărescu, în intervenția sa, a arătat că organizarea administrativă este o problemă cardinală în evoluția unui stat modern; Dan Berindei a arătat că după înfăptuirea unității în Italia și România au avut loc procese similare concretizate în vaste programe de reformă.

Dezbaterea a fost de la început orientată spre o discuție comparatistă, urmărindu-se a fi concretizate elementele de identitate și apropiere ca și cele de diferență între cele două procese istorice paralele ale constituirii statelor moderne român și italian. În vederea realizării acestei dezbateri cu caracter comparatist s-a căutat de cele două părți ca temele abordate de una dintre ele să constituie obiect de preocupare și pentru cealaltă parte, astfel ca problemele să ofere o cit mai deplină comprehensiune.

În încheierea simpozionului a luat cuvântul prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, care a mulțumit participanților, oaspeților pentru comunicările susținute, caracterizate printr-o înaltă ținută științifică. Atât lucrările cit și intervențiile au lărgit orizontul tematicii simpozionului, dezvăluind paralelisme și similitudini relevante, sintetizate în cele două tactici revoluționare, cea românească „prin noi înșine”, cea italiană „Italia fara da se”. S-au adresat mulțumiri oaspeților și Ambasadei Italiei pentru cărțile și publicațiile donate Institutului de istorie „N. Iorga”, reliefindu-se locul și rolul Italiei în cultura și civilizația universală.

Prof. univ. dr. Arturo Colombo a mulțumit în numele oaspeților, organizatorilor simpozionului, arătând că prin noua întâlnire s-a aruncat o nouă punte spirituală între cele două state și popoare.

Desfășurate într-o atmosferă de sărbătoare culturală, de elevată și colegială dezbateri științifică, lucrările simpozionului, care au constituit o reușită datorită nivelului ridicat al discuțiilor dat de valoarea participanților, au demonstrat continua preocupare a istoricilor români de a se afla în primele rânduri al slujitorilor muzei Clio.

Raluca Tomi

CĂLĂTORIE DE STUDII ÎN MAREA BRITANIE

În intervalul 19 octombrie — 9 noiembrie 1988 am efectuat o călătorie științifică de documentare în Marea Britanie, ca invitat de Great Britain East Europe Centre și British Academy (fondul Elisabeth Barker).

În cadrul deplasării mele am investigat fondurile de la British Library, Public Record Office și National Maritime Museum, obținând următoarele rezultate:

1. Pentru lucrarea de plan *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea — Serie nouă* — vol. I (1800—1821) și vol. II (1822—1850) am depistat și cercetat următoarele mărturii ale unor călători englezi în cărți tipărite inexistente în bibliotecile din România:

a) General Sir Robert Wilson, *Private Diary of Travels ... in the campaigns of 1812, 1813, 1814*, vol. I, London, 1861, p. 137—142 (trecerea prin București și Iași în 1812 cu prilejul încheierii păcii ruso-turce și invadarea Rusiei de către Napoleon I).

b) Rev. George Waddington, *The Present Condition and prospect of the Greek, or Oriental Church ...* London, 1829, p. 9—19 (descrierea generală a situației Principatelor în 1823, după revoluția din 1821 și desființarea regimului fanariot).

c) Julia Pardoe, *The City of the Sultan ... in 1836, with a Steam voyage to the Danube*, vol. II, London, 1837, chap. XXIX—XXXIII, p. 414—477 (jurnalul complet al unei călătorii pe Dunăre între Sulina și Zemun cu descrierea Dobrogei, Moldovei de sud, Munteniei, Olteniei și Banatului).

d) William Fullarton Cumming, *Notes of a wanderer in ... Greece, Turkey, up the Danube*, vol. II, London, 1839, p. 203—235 (călătorie pe Dunăre pe aceleași itinerar în 1837 între Sulina și Zemun, cu descrierea principatelor și a carantinei de la Orșova).

e) Adolphus Slade, *Travels ... including a Steam voyage by the Danube and the Euxine from Vienna to Constantinople in 1838—1839*, London, 1840, chap. VI—VIII, p. 159—208 (călătorie pe Dunăre între Orșova — Sulina în 1838, cu descrierea Porților de Fier, a orașelor Mehadia, Schela Cladova, Giurgiu, Cernavodă, Brăila, Galați, Tulcea și Sulina, evocări istorice despre Pazvantoglu și problema construirii canalului Dunăre — Marea Neagră între Cernavodă sau Rasova și Constanța).

f) Robert Snow, *Journal of a Steam Voyage down the Danube to Constantinople*, London, 1842, p. 27—42 (jurnal de călătorie pe Dunăre în 1841 între Orșova și Cernavodă, cu descrierea Banatului, Olteniei și Munteniei și traversarea Dobrogei cu căruța de poștă între Cernavodă și Constanța).

g) William Knapp, *Life, writings and correspondence of George Borrow*, vol. II, London, 1899, p. 43—45 (menționarea călătoriei literatului și filologului George Borrow în Transilvania și Țara Românească în 1844 din scrierile și corespondența călătorului; jurnalul său de drum nu a fost descoperit).

h) John Palgrave Simpson, *Letters from the Danube*, vol. II, London, 1847, letter XVI—XVIII, p. 135—242 (descriere amănunțită a Banatului, așezare, istorie, populație, moravuri etc., precum și a localităților Orșova, Mehadia, Băile Herculane, a insulei Ada-Kalé, a Porților de Fier etc.).

Mărturiile călătorilor au fost în parte copiate iar majoritatea textelor comandate spre a fi aduse în țară în microfilm.

2. Pentru istoria relațiilor româno-engleze în general precum și pentru documentarea viitoarei lucrări de plan referitoare la *Izvoare britanice privind istoria României (1582—1800)*, am cercetat următoarele fonduri:

a) Rapoarte diplomatice ale lui Edward Barton din perioada 1596—1597 (neincluse în culegerea *Documents concerning Rumanian history from the British Archives* editată de Eric D. Tappe la Londra în 1964) privind călătoria sa în Balcani în suita sultanului Mehmed al III-lea, expediția de la Eger și negocierile inițiate pentru încheierea unei păci între imperiul și turci, precum și între Mihai Viteazul și Poartă, incluzând Polonia și pe Movilești (Public Record Office,

State Papers Turkey dosar 97/3, paginație diferită), completate și prin documente edite-nereluate în istoriografia românească — din *Calendar of State Papers and Manuscripts ... existing in the archives ... of Venice*, vol. IX, 1592—1603, London, 1897, p. 58 și urm. (materialul a fost valorificat într-un studiu apărut recent în „Revue roumaine d'histoire”, nr. 4/1989, p. 420—449).

b) Rapoarte diplomatice engleze inedite privitoare la Constantin Brâncoveanu și epoca sa (cercetări prilejuite de comemorarea tricentenarului urcării în scaun a domnitorului muntean — 29 oct. 1688) provenind de la ambasadorii Angliei la Constantinopol Sir William Trumbull, Sir William Hussey, lord William Paget și Sir Robert Sutton (între 1689—1714) (R.P.O., S. P. Turkey, dos. 97/20, 97/21, 97/23), cu amănunte privind intrarea trupelor austriece în Țara Românească și ocuparea Bucureștilor în 1689, bătălia de la Zărnești (1690), mijlocirea domnitorului roman în trecerea corespondenței diplomatice engleze între Constantinopol și Viena pentru medierea păcii între imperiali și turci (1691—1694), cu relevarea necunoscută a unei intervenții făcute pe lângă regele Angliei William al III-lea de a se adresa direct lui Brâncoveanu în acest sens, apoi ecorurile încheierii păcii de la Karlowitz (1699), călătoria domnului la Adrianopol (1703), căderea și execuția sa (1714).

c) Mărturii inedite asupra campaniei de la Prut din 1711 și a rolului jucat de Dimitrie Cantemir și Constantin Brâncoveanu din corespondența schimbată între trei diplomați: rezidentul britanic James Jeffryes de la Bender, ministrul englez la Viena Sir Francis Palmes și ambasadorul Sir Robert Sutton de la Constantinopol, precum și din rapoartele adresate de Palmes Secretarului de Stat Henry St. John, lord Bolingbroke; de asemenea relatarea necunoscută în franceză a brigadierului Jacques Moreau de Brassy din 25 sept. 1711, participant la campania din Moldova (British Library, Additional MSS. 37 358, paginație diferită).

d) Scrisoare necunoscută în l. franceză adresată de George Stepney, reprezentantul Curții engleze la Viena, stolnicului Constantin Cantacuzino, la 23 martie 1703. privitoare la întoarcerea cu peripeții a lordului Paget în Anglia și operațiile militare desfășurate de aliați pe frontul din Apus împotriva francezilor, cerându-se în schimb informații despre atitudinea Rusiei și a Imperiului otoman față de evenimentele în curs (British Library, Add. Mss. 7075, f. 11—12v*).

e) Corespondență diplomatică inedită a lui Sir Robert Sutton privind căderea Cantacuzinilor și instaurarea regimului fanariot în țările române (1716) (PRO, SP Turkey, 97/23).

f) Rapoarte diplomatice inedite ale ambasadorilor englezi la Poartă Edward Wortley-Montagu și Abraham Stanyan, din perioada 1717—1722, privitoare la primele domnii fanariote ale lui Nicolae Mavrocordat și Mihai Racoviță, încheierea păcii de la Passarowitz (1718) și expediția lui Petru cel Mare din Caucaz (1722) la care a participat și Dimitrie Cantemir (P.R.O., SO Turkey, 97/24, 97/56 și 97/59).

g) Depistarea și copierea unei foi volante tipărite necunoscute intitulată *The Character of Sultan Galga, the present Cham of Tartary. Drawn by a Wallachian, who had been his Favourite for several Years.* [British Library, 1878, d. 12 (53)], constituind un pamflet politic deghizat la adresa guvernării Angliei de către regele George I în 1720, comparată cu aceea despotică a hanului tătar Saadet Ghiral al III-lea criticată de un pretins fost dregător român căzut în robie la tătari.

h) Identificarea, coloționarea și completarea corespondenței (în l. franceză și engleză) a amiralului englez Sir Charles Knowles, acționând în flotila rusă de pe Dunăre între 1771—1774, cu împărăteasa Ecaterina a II-a, semnalată în 1976 de cercetătorul Trevor J. Hope în arhiva particulară a contelui Fitzwilliam și achiziționată în 1984 de către National Maritime Museum (Letter book 80). Corespondența xerografiată integral și adusă în țară de către subsemnatul numără zece scrisori (19 pagini) cu multe detalii privind situația portului Galați și a Moldovei în timpul ocupației militare ruse.

i) Corespondență în l. franceză din 1848—1852 între domnitorii Gheorghe Bibescu, Barbu Știrbei, Mihail Sturza și Grigore al IV-lea Ghica cu marele vizir otoman Mehmed Emin Ali pașa (Br. Libr. Add. Ms. 46695, paginație diferită).

În cabinetul de hărți (Map Room) de la British Library am dispus de fotografierea și aducerea în țară a cunoscutei hărți a Țării Românești datorată stolnicului Constantin Cantacuzino și tipărită la Padova în 1700, al cărei *singur exemplar* păstrat până astăzi se află numai în amintita bibliotecă [cota K*44170(1)]. Totodată am mai depistat și următoarele hărți:

a) *A Plan of the Mines under the Bastions, Curtains and Gates round the Fortifications of Cochim* (= Hotin) [1739] — Taken by Mr. de Boscet Major of the Engineers — în acuarelă (K 113.72, fost CXIII/67—2)

b) *Charte de la Moldavie et de la Valachie dressée d'après de Mémoires authentiques par F. L. Gussfeld, Nürenberg, 1785* (*Ibidem*, fost CXIII/82).

c) *Mappa Specialis Walachiae ... dedicata Domino Comiti de Hadik ... per F. Jos, Ruhedorf 1788* (*Ibidem*, fost CXIII/63—1).

d) *Mappa Specialis Valachiae. Ex melioribus mappis ... deducta*. Opera Josepho Dirwaldt ... 1810 (*Ibidem*, CXIII/63—2).

În interes personal am studiat la the Public Record Office, secția Kew, materiale legate de istoria relațiilor româno-engleze între 1878—1914, pentru completarea documentației mele în vederea alcătuirii unei monografii de proporții tratând aceste relații din secolul XVI pînă în zilele noastre.

Am adus de asemenea de la British Library bibliografia colecțiilor de manuscrise și hărți, iar de la the Public Record Office broșura centralizatoare a depozitelor arhivistice din întreaga Anglie (*Record Repositories in Great Britain*, Eight Edition, London, 1987, 248 de poziții, 36 p.). În sfârșit pentru biblioteca Institutului de istorie „N. Iorga” am adus o serie de cataloage a publicațiilor Bibliotecii Britanice, a Academiei Britanice, a Colegiilor Universitare din Oxford ș.a. pentru viitoare achiziții și schimburi de cărți.

În cadrul vizitei efectuate la Londra, am fost tratat cu deosebită ospitalitate și primit cu multă amabilitate în mai multe rânduri la sediul Centrului Great Britain/East Europe de directorul Alan Brooke Turner, de prof. George F. Cushing, vicepreședinte al Comitetului director și de d-na Carin Pimlott, directoarea-adjunctă a Centrului, care s-au interesat de activitatea mea de cercetare în Anglia și de preocupările mele și ale altor colegi de la Institutul de istorie „N. Iorga” în privința studierii legăturilor româno-engleze în trecut și în epoca contemporană. De asemenea am fost primit la British Academy de către secretarul-general adjunct d. Peter R. Williams și asistenta sa d-na Alison H. Cooper, care s-au interesat de aceleași probleme și au manifestat dorința de a extinde relațiile cu forurile științifice din București și a înări numărul de bursieri din România. Am mai fost primit la the School of Slavonic South East European Studies de pe lângă Universitatea din Londra de către directorul școlii Michael Branch și de prof. Dennis Deletant conferențiar de limbă, literatură și istorie română. Mi s-a dat să examinez și să fac observații pe marginea tezei de doctorat a studentei Laura Coulter dedicată începuturilor relațiilor anglo-române între 1582—1620. În cadrul aceleiași Universități am efectuat o vizită și la King's College unde am fost primit de prof. Richard Clogg, responsabilul departamentului de limbă și istorie neo-greacă, reprezentant al părții britanice în Comitetul internațional de pe lângă Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene, împărțindu-mi unele proiecte legate de participarea delegației britanice la Congresul de studii sud-est europene de la Sofia din august 1989. Am efectuat mai multe vizite de lucru la „The Royal Commission on Historical Manuscripts” de pe lângă Public Record Office, fiind primit de Sonia P. Anderson, arhivist principal, care m-a ajutat la identificarea — prin ordinator — a unor fonduri arhivistice de care aveam nevoie și am participat și la un cocktail organizat de Institute of Historical Research de pe lângă Universitatea din Londra, unde am fost prezentat secretarului general și bibliotecarei șefă d-na Alice Prochaska. În sfârșit, în calitate pe care o dețin de vicepreședinte al Comisiei de heraldică, genealogie și sigilografie de pe lângă Institutul de istorie „N. Iorga”, am efectuat o vizită la „The Society of Genealogists” (fondată în 1911), fiind primit de director, the Honourable Antony Camp, la sediul Societății din Goswell Road, 14 Charterhouse Buildings, unde mi s-a arătat biblioteca, cu imensul fișier computerizat pentru registrele parohiale din Londra, copiile și microfilmele după certificatele de căsătorie, testamentele, inscripțiile funerare și recensămintele generale păstrate în arhive între aceleași limite cronologice, evidența cetățenilor cu profesioni și drept de vot, începând din sec. XVIII, dicționarele de familie din Anglia, Wales, Scoția și Irlanda etc.

În decursul deplasării la Londra am vizitat expozițiile dedicate tricentenarului „glorioasei” revoluții parlamentare din 1688 și „Treasures for the nation” deschise la British Museum, „The London Dungeon” de pe lângă „Tower of London”, Tate Gallery și Victoria and Albert Museum și am fost invitat cu multă amabilitate de către dl. A. Br. Turner la „National Theatre” unde am vizionat cunoscuta piesă „Cymbeline” de William Shakespeare*.

Paul Cernovodeanu

* Publicarea acestui raport predat redacției revistei în noiembrie 1988 a fost interesată de către cenzura fostei dictaturi ceaușiste.

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

* * *, *Constantin Brâncoveanu*, Edit. Academiei, București, 1989, 285 p.

Acest volum, prilejuit de împlinirea a 300 de ani de la urcarea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu, apărut sub egida Institutului de Istorie „N. Iorga”, este rezultatul muncii unui colectiv de autori al căror prestigiu e o cheazăsie a interesului lucrării. Încercând să reconstituie societatea românească la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, ei situează totodată Țara Românească în sistemul relațiilor internaționale ale vremii, definesc coordonatele politicii interne și externe a lui Constantin Brâncoveanu, evidențiază rolul jucat de cultură și artă în epoca brâncovenească.

Studiile reunite în acest volum aduc interpretări noi, elemente noi de informație sau însumează aspecte reprezentative ale cercetării cu privire la această epocă, a cărui fizionomie distinctă se deslușește tot mai mult.

Paginile lui Andrei Busuioceanu, *Constantin Brâncoveanu în viziunea istoriografiei românești și străine*, care deschid volumul, sînt o prezentare sintetică; cele mai vechi cronici consacrate domniei lui Brâncoveanu se află deci puse alături de istoriografia contemporană din țara noastră și de peste hotare. O analiză, pătrunzătoare adeseori, a contextului istoric îi permite autorului să explice diversele opțiuni istoriografice care au relevat una sau alta din trăsăturile personalității lui Brâncoveanu ca diplomat, precursor al politicii de reforme sau mentor cultural, reprezentantul tipic al sensibilității baroce, nu fără insistenta amintire a sfârșitului său tragic, care a simbolizat eroismul luptel pentru cauza națională.

Constantin Bălan se ocupă de *Aspecte economice din Țara Românească în epoca brâncovenească*, punindu-le în legătură atît cu prefacerile petrecute în structurile statului, cît și cu posibilitățile oferite de piața internațională în anii 1688—1714.

În continuare, studiul lui Florin Constantiniu, *Politica agrară a lui Constantin Brâncoveanu*, abordează o problemă fundamentală a vieții economice în această vreme. Ni se înfățișează astfel o etapă distinctă în evoluția relațiilor agrare, urmărindu-se contrastul dintre inovație și tradiție în procesul istoric, printr-o atentă cercetare a tendințelor de evoluție a serbiei: asimilarea cu robia sau cu situația oamenilor liberi fără pămînt. Domnia a stăvilît efortul boierilor și al egumenilor de a-i aservi pe țărani liberi, emiînd în acest scop numeroase cărți de apărare de rumînie. Prin reforma sa fiscală, Constantin Brâncoveanu apare ca un precursor al politicii reformatoare a domnilor fanarioți; măsurile luate de el în domeniul fiscal și social constituie o dovadă că politica de reforme din secolul al XVIII-lea s-a născut din realitățile românești mai vechi.

Momente importante în cursul constituirii conștiinței unității românești sînt studiate de Ioan Aurel Pop, *Domnia lui Constantin Brâncoveanu și românii din Transilvania*. Această idee de unitate este reflectată în relațiile lui Constantin Brâncoveanu cu Transilvania, manifestîndu-se complex pe mai multe planuri: economic, cultural, confesional și politic. Bazîndu-se pe datele istoriografiei românești din Transilvania veacului al XVIII-lea, autorul subliniază aceste raporturi care în timpul lui Constantin Brâncoveanu au îmbrăcat forme specifice, marcînd evoluția memoriei colective de la epoca medievală spre cea modernă, raportată la geneza noii solidarități naționale.

Iolanda Țighilîu este autoarea unei foarte temeinice cercetări, prima de acest gen, referitoare la *Domeniul lui Constantin Brâncoveanu*. Se precizează exact mijloacele de constituire a domeniului funciar al lui Brâncoveanu, numărul proprietăților sale ridicîndu-se la 179. De aceea, Constantin Brâncoveanu este considerat cel mai bogat proprietar funciar pe care l-a avut Țara Românească. Binevenită ni se pare a fi și mențiunea existenței pe unele moșii a caselor, curțiilor de piatră și palatelor, cum este cazul celor de la Brâncoveni, Doicești, Potlogi sau Mogoșoaia. Replica elocventă a acestui potențial economic este înflorirea pe plan cultural și artistic care va face din epoca lui Constantin Brâncoveanu una de renaștere a culturii și artei românești. Luat în ansamblu, studiul, completat de o serie de tabele revelatoare referitoare la proprietățile lui Constantin Brâncoveanu în Țara Românească și Transilvania, constituie o reală contribuție la cunoașterea mării proprietăți deținute de unii boieri, înalți dregători, dintre care cîțiva au urcat pe treptele tronului.

„Revista de istorie”, tom 42, nr. 10, p. 1059—1068, 1989

Constantin Rezachevici, recunoscând existența unor *Elemente noi în oastea lui Constantin Brâncoveanu*, prezintă într-o nouă viziune situația militară a Țării Românești de-a lungul unui sfert de secol. Ca urmare, Brâncoveanu apare ca inovator și în domeniul militar. Constantin Brâncoveanu a inițiat reforma militară a curtenilor din județe, a înființat noi categorii de ostași (talpoșii, marțalogii), a creat flotila dunăreană și a întărit paza hotarelor prin organizarea marii căpitănie de margine de la Cerneți și extinderea instituției plăieșilor, specifică zonei montane de graniță, în regiunile de șes.

Paul Binder, în studiul *Cronologia campaniei din 1690*, pune în lumină capacitatea strategică și tactică dovedită de Constantin Brâncoveanu în împrejurările intervenției sale în Transilvania, pe baza unui extrem de bogat material documentar, fixând locul acestor evenimente în cadrul istoriei naționale, dar și al istoriei locale.

Ca o reușită sinteză se înscrie contribuția lui Paul Cernovodcanu, *Coordonatele politicii externe a lui Constantin Brâncoveanu*. Brâncoveanu, cu un remarcabil talent diplomatic, într-o conjunctură internațională complicată, a reușit să mențină poziția autonomă a Țării Românești în sistemul relațiilor internaționale ale vremii printr-un abil joc de alianțe. În scurt timp Bucureștiul a devenit un activ centru diplomatic, întreținând o vastă rețea de informații, în neîncetată schimb cu capitalele europene. Utilizând rivalitățile dintre Imperiul otoman, cel habsburgic, Rusia și Polonia, Constantin Brâncoveanu a reușit să asigure integritatea teritoriului asupra căruia domnea; în proiectele sale de a dobândi independența Țării Românești și-au avut locul lor atât Moldova, cit și Transilvania.

Din bogata corespondență diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu sînt prezentate de Andrei Pippidi 15 scrisori, rămase inedite pînă în prezent, adresate ambasadorului Angliei la Poartă între anii 1694—1701, documente care fac obiectul studiului *Un episod al relațiilor româno-engleze: corespondența dintre Constantin Brâncoveanu și lordul Paget*. Autorul subliniază stăruințele lui Brâncoveanu de a stringe legăturile politice și culturale, de a înmulți contactele cu Occidentul, ceea ce conferă epocii brâncovenesti o deschidere spre perioada modernă. Studiul este completat în mod fericit de o anexă în care sînt editate primele scrisori ale călătorului Ed. Chishull după întoarcerea din Țara Românească.

Alexandru Dușu, în contribuția sa *Modelul cultural brâncovenesc*, definește un stil, ale cărui manifestări se învederează în producția de carte tipărită și manuscrisă, în tradiție orală și în limbajul figurativ. În ceea ce-l privește pe acesta din urmă, el s-a dezvoltat nu numai la nivelul expresiei, dar și la acela al temelor.

În continuarea prezentării complexe a culturii epocii brâncovenesti se înscrie și studiul lui Virgil Cîndea, *Opera lui Constantin Brâncoveanu în Orientul Apropiat*. Sînt menționate principalele prezențe culturale românești din această zonă în preajma anului 1700, prezențe numeroase și variate, de la cărțile tipărite în limbile arabă și greacă la numeroasele lucrări de artă care au îmbogățit patrimoniul cultural universal.

Răzvan Theodorescu, *Note istorice în arta brâncovenescă*, studiază, sub specia mentalităților de esență barocă ale secolului al XVII-lea, două zone distincte, mereu interferente: moștenirea bizantină și aceea basarabească (situație relevantă iconografic prin amplele tablouri votive aflate în pronaosul monumentelor de la Hurezi și Țirgoviște, în pictura istorică a palatului de la Mogoșoaia și în sculptură, prin arborarea stemci cantacuzine pe portalul de la Hurezi, precum și în tipăriturile brâncovenesti). Prezentarea unei teme majore, iconografia sfîntului împărat Constantin, patronul ctitorului, dezvăluie profunde implicații istorico-ideologice; este o veritabilă pledoarie în favoarea ideii de dinastic ereditară. Un ultim aspect al istorismului este ilustrat atât de tipăriturile epocii brâncovenesti, cit și de activitatea de refacere de monumente ale înaintașilor (importanta adaosuri de arhitectură sau de pictură murală).

Un interesant studiu privind cronistica epocii brâncovenesti este semnat de Aurora Ilieș, cunoscută specialistă a acestor probleme, editoarea cronicii lui Radu Greceanu. Referindu-se la cele mai reprezentative cronici contemporane, autoarea remarcă obiectivitatea și veridicitatea lor. Cronica oficială a lui Radu Greceanu, important instrument politic, cit și Anonimul brâncovenesc constituie sursele fundamentale de informare cu privire la domnia lui Constantin Brâncoveanu.

Radu-Ștefan Ciobanu se referă la unele *Aspecte ale vieții spirituale în epoca lui Constantin Vodă Brâncoveanu prin prisma relațiilor cu Cantacuzinii*. Reprezentanți de seamă ai umanismului românesc, stolnicul Constantin Cantacuzino și fratele său, spătarul Mihai, alături de nepotul lor Constantin Brâncoveanu au reușit să dea centrelor culturale ale Țării Românești o dimensiune sud-est europeană, contribuind la dezvoltarea învățămîntului, crearea de biblioteci, activitatea tipografică etc.

Un original și util studiu de sociologia artei este acela al lui Daniel Barbu, *Artă brâncovenescă: semnele timpului și spațiului*. E vorba de profundele prefaceri de ordin structural care afectează universul mental al epocii brâncovenesti și de deplasările culturale în care este între-

nată întrecăga societate românească din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Autorul remarcă dominația exercitată de limbajul figurativ, în care conviețuiesc structurile tradiționale cu inovațiile în cadrul unui ritm analog al desfășurării programului de reprezentări plastice și de imagini literare.

Studiul Marietei Chiper, *Spațiu și istorie românească în optica vechilor însemnări pe cărți din epoca brâncovenească*, prezintă numeroase însemnări românești de pe cărți și manuscrise ca o importantă sursă istorică. Unele aduc informații cu caracter politic, altele sînt semnificative din punct de vedere economic și social. Prin aceste date incdite se completează imaginea societății românești și a răspîndirii culturii în straturile ei.

În sfîrșit, Dan Berindei, *Urmașii lui Constantin Brâncoveanu și locul lor în societatea românească. Genealogie și istorie*, stabilește meticulos larma încrîngătură a descendenților lui Constantin Brâncoveanu, studiul fiind întregit de impresionante tabelc genealogice.

În ansamblu, lucrarea, prefațată de prof. Ștefan Ștefănescu și coordonată de cunoscuții istorici Paul Cernovodeanu și Florin Constantiniu, aduce o valoroasă contribuție la cunoașterea epocii brâncovenești, afirmîndu-se ca o lucrare de referință pe deplin vrednică de subiectul ale cărui aspecte le reflectă, în diversitatea, ca și în unitatea lor.

Maria Georges u

M. TODOSLA, I. SAIZU, *Cultură și economie (Puncte de vedere din perioada interbelică)*, Edit. Juninea, Iași, 1986, 304 p.

În elaborarea lucrării *Cultură și economie* autorii s-au bazat pe o documentare științifică variată, însumînd peste 1000 surse bibliografice. Lucrarea ar fi avut de cîștigat în conținut dacă autorii ar fi utilizat și unele studii valoroase părăute în revista „Memoria economică”, apărută sub egida Academiei de științe sociale și politice (Institutul de cercetări economice. Secția Istoria gîndirii economice).

Lucrarea este structurată pe capitole și paragrafe, după cum urmează : I. *Cuvînt înainte*, II. *Sarcinile statului național unitar*, III. *Opțiuni pentru o radicală prîmcnîre a relației cultură-economie*, IV. *Criterii moderne de sistematizare a activității culturale*, V. *Trecerea conceptelor în universul aplicativ. Rezultate și implicații*, VI. *Concluzii*, VII. *Rezumat în limba franceză*, VIII. *Indice de nume proprii*.

Autorii relevă că „după 1 Decembrie 1918, cînd, prin formarea statului național unitar, act cu profunde consecințe pozitive, România a intrat într-o nouă etapă a evoluției, care reclama, în raport de necesități și de realități, soluționarea problemelor fundamentale, pe toate planurile, inclusiv înălțarea culturală a neamului” (p. 10), acivitatea economică nu se putea rezolva prin improvizații și inspirații de moment, ci printr-o muncă intensă bazată pe învățămînt, pe știință și pe cultură.

Într-o epocă nouă, în care problemele economice reclamau soluții noi, cultura și slujitorii ei au apreciat corect în general că nu aveau dreptul de a absenta de la căutarea metodelor naționale pentru ca urmașii să aibă mai multe beneficii materiale și spirituale. „Cu alte cuvinte, arma teribilă a culturii era datoare să lărgească tot mai mult calea spre un rapid progres economic, iar activitatea economică să caute în cultură surse permanente de renovare și de modernizare” (p. 12).

Epoca extensiunii învățămîntului, științei și culturii urma să prîndă rădăcini acolo și în primul rînd acolo unde se decida independența și suveranitatea națională a statului român unitar. Deși lucrarea, la dimensiunile actuale, nu include integral îndeosebi rezultatele și implicațiile învățămîntului, ale științei și culturii în economie, evidente ramin consemnările privind fondarea de școli, care nu numai că au consolidat pozițiile culturii românești în avangarda culturii universale, ci au înălțat prestigiul vieții culturale românești.

Autorii arată că pierderea de cadre valoroase în timpul primului război mondial și procesul de producție care reclama imperios pătrunderea activității intelectuale în toate sectoarele vieții economice, ridicarea nivelului de cunoștințe al muncitorilor în legătură cu tehnica nouă după 1918, tendința maselor către cultură, ca și dezvoltarea științei mondiale în urma căreia nu se putea rămînc, au reprezentat probleme importante ce-și așteptau rezolvarea după unirea Transilvaniei cu patria-mamă. „Pe acest fundal s-a preconizat ca activitatea culturală să se dezvolte în nemijlocită legătură cu procesele economico-sociale pe plan național și în permanent contact cu progresele științei și culturii universale” (p. 275).

În efortul teoretic și practic de a imprima un caracter modern relației cultură-civilizație economică, ridicată până la nivelul de planificare, oamenii de care și asociațiile profesionale în care au fost încadrați au devansat continuu inițiativele politice burgheze limitate, așa încât se poate conchide că meritul revine în marea majoritate oamenilor de cultură și știință progresiști. În contextul enunțării preceptelor au ieșit la iveală, la nivelul partidelor și al oamenilor politici burghezi, orientări, derivate din interesul adesea măturisit de a contribui prin cultură la „perfecționarea” societății și de a nu „tulbura” ordinea și menirea istorică a claselor dominante pentru o bună bucată de vreme. Din acest unghi de vedere, totul trebuia să concureze la consolidarea statului capitalist, fără a modifica esența și caracterul orînduirii.

Autorii arată că numai în sînga vieții politice, prevederile referitoare la funcția economică a culturii au fost nemijlocit legate de schimbarea regimului politic, de înlăturarea burgheziei de la putere și de exercitarea politicii culturale de către partidele de sînga.

Cu toate acestea, realizările arată că alt sub unghi ideologic, est și organizatoric cultura a atins în România un nivel mondial, cu nimic mai prejos decît al unor state cu îndelungate tradiții. Concomitent, ea a dezvoltat continuu relații cu instituții similare din alte țări.

Autorii relevă în continuare că preceptele, ca și împlinirile apărute în perioada de mari confruntări ideologice și de legitime aspirații spre progres, rămîn hունori cîștigate pentru tezaurul culturii naționale și tocmai pentru că au fost enunțate de o gîndire robustă, ancorată în realități, au putut sta la baza unor importante măsuri luate în perioada următoare.

Lucrarea reprezintă un eveniment editorial, fiind folositoare specialiștilor care studiază perioada interbelică din istoria patriei.

Ioan Babici

* * *, *Montagnes, Fleuves, Forêts dans l'Histoire. Barrières ou lignes de convergence? Berge, Flüsse, Wälder in der Geschichte. Hindernisse oder Begegnungsräume?*, ed. Jean-François Bergier, Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, 1989, 239 p.

Volumul cu acest incitant titlu, recent editat de Jean François Bergier, cuprinde contribuțiile, alături de cea a editorului, a 17 istorici de marcă, care au fost prezentate la al XVI-lea Congres Internațional de Științe Istorie — Stuttgart — august 1985 în cadrul unei secțiuni a cărei temă: *Munții, fluviile, deșerturile, pădurile au fost bariere sau linii de convergență?* a reunit într-o manieră neobișnuită pentru manifestări științifice de asemenea anvergură cercetători ai antichității și ai evului mediu. Focalizarea atenției asupra unor arealuri geografice în care habitatul uman datorită condițiilor fizice este dificil, iar investigarea unor realități intime locale legate de probleme sociale, economice, politice, culturale etc., deși este anevoioasă, relevă totuși existența unor paradoxuri în relația om — mediu înconjurător, nu este întîmplătoare, ci răspunde unor cerințe dezvoltate de noile dimensiuni ale cercetării istorice.

De-a lungul istoriei milenare — așa cum remarcă în articolul introductiv J. F. Bergier, *Obstacles ou lignes de convergence?* — aceste zone, periferice sau nu, dispuse la distanță de marile concentrări umane, de principalele centre de civilizație și de decizie au avut o evoluție particulară. Pentru societățile care habitau asemenea zone întrebarea obstacol sau cale de comunicație? se punea în alți termeni decît pentru observatorii externi. Intensitatea vieții sociale și economice în diversele ei forme deplasează în mod decisiv balanța răspunsului. Însă în mod paradoxal, în același loc și timp, o barieră naturală putea fi — uneori chiar alternativ — obstacol și linie de convergență. Comparația între munți și fluviu permite autorului de a remarcă cîteva analogii asupra funcției lor. Fluviul realizează legături la mari distanțe și este în mai mică măsură un „obstacol”. Dacă cursul apei uneori separă spații lingvistice ca o frontieră culturală, malurile acestuia în cele mai multe cazuri cuprind comunități care trăiesc în simbioză.

În prima parte a volumului sînt publicate cu precădere articole referitoare la rolul muntelui: *Mountains and the Greek City-States* de Michael H. Jameson; *Les liaisons entre Sparte et son territoire malgré l'encadrement montagnoux* de Jacqueline Christien; *A l'origine d'un pays: le rôle de la montagne dans la géographie politique et culturelle de la Sardaigne à l'époque romaine* de Paolo Sereno; *Frontières sociales et frontières géographiques en Roumanie vénétiennne: le cas de révoltes crétoises de Chryssa Maltezou*; *Peasants of the Mountains, Peasants of the Valleys and Medieval State Building: the case of the Alps* de Michael Toch; *Cordillères et fleuves dans la*

formation de l'Espagne médiévale de Miguel-Angel Ladero Quesada ; *Les Carpathes dans l'histoire du peuple roumain* de Ștefan Ștefănescu ; *The Civilization of the Nomads of the Mountainous-Steppe Zone of Central Asia* de Sh. Bira.

Primele trei articole sînt ancorate în istoria antică, referindu-se asupra unor aspecte mai puțin cunoscute. Polisul grec deși legat esențial de cîmpia agricolă, de civilizația urbană, de comerț și viața maritimă, a fost influențat subtil și permanent pe plan politic, ideologic, ecologic, economic, ritual, militar, de munte. Statul lacedemonian și-a datorat, în bună măsură, menținerea superiorității sale militare unei rețele sigure și ingenioase de drumuri terestre care străbăteau trecătorile munților. În opinia lui P. Sereno aplicarea de către cuceritori în Sardinia a modelului roman omogen de organizare politică pe un model simetric de organizare teritorială a fost dezarticulată de autohtoni prin transformarea unor subregiuni muntoase, bariere geografice, în bariere politice care au tăiat posibilitățile unei circulații interne între sud și nord. Rolul muntelui insular, particularizat în Creta, este analizat de Chryssa Maltezou. Implantarea dominației venețiene în Creta după cruciada din 1204, ca și în alte teritorii grecești, s-a limitat asupra fațadei maritime, zonă strins legată de interesele comerciale și maritime ale cuceritorilor. Regiunea centrală dominată de masivi muntoși care divizează insula în trei părți a devenit aria geografică în care s-au derulat cu regularitate revoltele cretanilor din sec. XIII, munții funcționînd o lungă perioadă ca bariere între colonii venețieni și populația locală. Reducerea progresivă a tensiunilor dintre cele două populații a permis dezvoltarea unui mod de viață comun, care a sfîrșit în simbioza greco-latină. Masivii muntoși Alpi, Cordilieri, Carpați sînt cercetați în planuri complementare.

Michael Toch analizează evoluțiile politice și economice din Alpii centrali, în special din zona Tirolului, unde dezvoltarea sistemului economic alpin a creat baza apariției statului teritorial tirolez. Sistemul agrar introdus de emigranții bavarezi a fost treptat înlocuit de economie, predominant pastorală, cu forme caracteristice de posesiune și muncă a solului, cu noi rețele de drumuri și structuri comerciale. Aceste mutații economice au mers în pereche cu transformări în relațiile tipic alpine de asociere și colaborare politică, pînă la ruperea legăturilor cu proprietarii bavarezi. Istoria medievală a Spaniei derulată în contextul confrunțării și succesiunii a două civilizații și sisteme sociale : cel al islamului și cel al Europei occidentale a fost influențată de rețeaua orografică și hidrografică iberică.

Așa cum sugerează M. A. Ladero Quesada, determinismul geografic nu trebuie absolutizat. Dacă munții Centrali și axa de comunicații Henares-Jalón au format coloana vertebrală a frontierei islamice, constituirea teritorială a Andaluziei, în secolul al VIII-lea, nu a răspuns în mod direct unor elemente furnizate de munți sau fluvii. *Reconquista* creștină, din nord spre sud, a împiedicat adoptarea unor cursuri de fluvii și lanțuri de munți, orientați topografic Est-Vest, ca linii principale de demarcație. O singură excepție — Cordilierii iberici.

Comparată cu celelalte studii din volum, contribuția profesorului Ștefan Ștefănescu, axată pe o problemă fundamentală, se remarcă prin modul în care autorul a reușit pe deplin să dea un răspuns clar și argumentat la: Carpații, o „coloana vertebrală” din antichitate pînă în epoca modernă, datorită unor particularități geografice ca mică altitudine, numeroase depresiuni intra — și extracarpatică (circa 336 în zona montană I), cu o mulțime de trecători și defilee accesibile, au reprezentat o zonă de locuire permanentă, un bazin demografic și, totodată, un sector uman cu o intensă viață socială, politică și economică care a favorizat unitatea etnică românească în spațiul carpato-danubiano-pontic. Carpații românești nu au constituit de-a lungul istoriei bariere politice sau militare, ci rute de comunicație economică și căi de intercerculație umane și spirituale. Demonstrația documentară impecabilă a locului și rolului Carpaților în istoria românilor permite autorului să impună istoriografic zona carpatică și pericarpatică ca „centrul motor al unității poporului român” (p. 98).

Spațiul asiatic este prezent doar prin studiul lui Sh. Bira, care acoperă geografic și cronologic un spațiu imens și divers din Asia Centrală și Orientală, zona montată și de stepă delimitată la vest de munții Pamir și Tiensan, la est de munții Kîngan, la sud de Himalaia (după opinia majorității cercetătorilor marea zid chinezesc reprezintă granița geografică, etno-culturală și politică dintre societățile asiatice nomade și cele sedentare) și la nord de munții Sayan-Altai și lacul Baikal. În acest areal, care a servit ca o placă turnantă (vezi drumul mătăsii) în relațiile dintre civilizațiile chineză, indiană, persană, arabă și chiar europeană, condițiile geoclimaterice severe au impus comunităților unane semi-nomade și nomade abandonarea agriculturii în profitul păstoritului transhumant la mare distanță. Această modificarea economică a peecului evoluțiile politice și culturale din zonă cît și contactul, cel mai adesea violent, cu civilizațiile sedentare înconjurătoare, a căror amprentă religioasă : hinduism, islamism și creștinism (nestorianism) este notabilă.

A doua parte a volumului este axată preponderent asupra fluviilor. Tønnes Bekker-Nielsen în *Rivers and Urban Development in Roman-Gaul* surprinde diferențele de urbanizare între

Galia narboneză și zona „Trois Gaules”. Deși toate aşezările (*vici*) cunoscute sînt în apropiere de calea de circulație nord-sud (Rône și Saône spre Rin), nici un oraș (probabil cu excepția Lausanne) nu este dispus direct pe arteră. Situația se datorează și traficului de-a lungul acestei linii, care în mod indirect a încurajat diviziunea socială a muncii și comercializarea produselor agricole. Un fenomen asemănător este analizat de William V. Harris, *Trade and the River Po: A Problem in the Economic History of the Roman Empire*. În epoca romană pe fluviul Po, deși a fost navigabil aproape în întregime, pe cursul său inferior, în mod surprinzător, lipsesc orașele. Explicația rezidă pe de o parte în natura orașelor din zonă, care nu au fost mari centre exportatoare de produse agricole și meșteșugărești, iar pe de altă parte în distanța dintre estuarul fluviului și singura plată avantajoasă, Roma. D. A. Avdusin în, *Rivers, Forests and the settlement Pattern of the Eastern Slaves between the 6 th and the 9 th Centuries* ajunge la concluzia, fără a lămurii problema originii slavilor răsăriteni și a cauzelor migrației lor, că sclavii s-au introdus în Europa răsăriteană prin cursul fluviilor Pripet și Nistru în secolele V—VI și că înainte de a depăși Niprul (nu înainte de secolul VIII) ci ocupaseră în mod ferm malul său occidental. Dezintegrarea societății tribale a siavilor răsăriteni și presiunea popoarelor nomade (sec. IX) i-a împins spre nord, axul deplasării constituindu-l Niprul. Particularitățile geografice ale Boemiei, ce explică în bună măsură succesul rezistenței populației slave la presiunile grupurilor germanice, sînt declatate de Leoš Jeleček și Zdeněk Boháč în studiul *Mountains, Forests, Rivers: Medieval Bohemia in the Context of Central Europe*. Structurile geografice sînt corelate cu evoluția torțelor sociale de producție și a modurilor de producție, remarcîndu-se reducerea ponderii factorilor geografici, ceea ce a antrenat și modificarea rolului zonelor muntoase, forestiere și fluviale. Schimbările sociale sînt mult mai rapide decît modificările din mediul înconjurător. Dîintr-un unghi nou J. J. Kahk, *About the Historical Meaning of the Zone of „Natural Barriers” in the Way of the German Eastern Expansion in the XII th — XIV th Centuries*, abordează problema controversatei zone dintre estuarele fluviilor Elba și Oder, de pe litoralul meridional al Mării Baltice, unde confruntările dintre creștinism și păgînism, catolicism și ortodoxism, elementul slav și cel german, est și vest, li s-au juxtapus un camuflaj ideologic denunțat cu vigoare de autor. Valențele multiple comerciale, politice, culturale etc. ale marilor fluvii din Europa Centrală și Occidentală medievală sînt analizate de Thérèse Dunin-Wasowicz în *Les grands fleuves et l’habitat humain dans la Basse-Plaine européenne: la Vistule prin reliefarea funcțiilor și semnificațiilor acestor cursuri de apă în dezvoltarea așezărilor umane*. Vistula — al cărui destin istoric pare asemănător cu cel al Dunării — a avut un rol ambivalent: în sectorul său pomeranian prin instalarea cavalerilor teutoni s-a transformat într-o linie frontalieră (barieră politică) în vreme ce cursul său superior și-a menținut nealterată calitatea de cale comercială și de comunicație. Doinația pe ambele maluri ale fluviului a dezvoltat șansele de dezvoltare economică. Folosind numeroase surse inedite, Peter Laven în *The Venetian Rivers in the Sixteenth Century* rețușează politica Republicii Lagunelor în Terra Firma, unde apele curgătoare au fost rarori observate ca frontiere, deși circumstanțe militare le-au transformat momentan în linii de apărare. Sînt prezentate aspecte mai puțin cunoscute privind disputele legate de utilizarea și administrația apelor: navigație fluvială, irigație, energie, drenări, completarea unor fortificații, pescuit etc. În *Die Bedeutung der Wasserscheide zwischen und Somme bis ins 18. Jahrhundert*, Dietrich Lohrmann prezintă un caz mai special: cel al flșiei de pămînt, a cărui lățime nu depășește 12 km, dintre cursurile Schelde (Escaut) și Somme, ce a jucat un rol strategic important în constituirea frontierelor în mișcare ale statelor din zonă. Localnicii, care prin activitatea lor economică dublau funcția militară și politică a zonei, au transformat regiunea într-o mlaștină cu trecători dificile pentru armate. Omul a creat deci un obstacol natural redutabil care însuși nu a împiedicat dezvoltarea economică remarcabilă. Comunicarea lui Joachim Hermann, *Zum Wechselverhältnis von naturräumlicher Siedlung, sozial-ökonomischer Entwicklung un Staatsbildung in Mitteleuropa vom 7. bis 11. Jahrhundert*, tratează aspecte generale și particulare ale genezei statelor feudale din Europa centrală; creșterea demografică și constituirea structurilor feudale au mers în pereche cu modificarea mediului natural. Atele de populare l-au constituit în general cursurile fluviilor, care sub impactul unor necesități comerciale (schimbul la mare distanță), politice și militare, au dezvoltat o nouă rețea de drumuri. Rutele terestre au fost influențate de orientarea sud-nord a principalelor fluvii, de dispunerea est-vest a lanțurilor muntoase, de importanța economică a Mării Baltice și a Dunării. În acest ansamblu, în opinia autorului, Dunărea nu a jucat decît un rol secundar, legăturile est-vest realizîndu-se prin 7—8 drumuri terestre (p. 231).

Ultima contribuție din volum datorat lui T. C. Loungis intitulată: *Medieval Geographical Locations File: Actual status of Research* prezintă rezultatele parțiale ale unei echipe de cercetători care a utilizat ordinatorul electronic în elaborarea unei hărți de geografie istorică a Imperiului Bizantin prin prelucrarea datelor din 25 de izvoare latine și grecești. În aceste surse, cele două frontiere fluviale ale imperiului: Dunărea și Eufratul, apar nominalizate de

173 de ori și, respectiv, de 60 de ori. În opinia autorului discrepanța se datorează modului diferit în care era organizată apărarea; rolul comercial al celor două fluvii a încetat odată cu transformarea lor în cimpuri de luptă. Numărul de *intrări* privind munții, pădurile, deșerturile sînt mult mai reduse. Sub aspectul mentalităților, rîurile și, în general, apele (deși au provocat inundații) întotdeauna au incitat admirația umană, sensibilitatea omului medieval fiind perlicătită în special de munți și deșerturi.

În concluzie, putem considera că imaginea munților (inclusiv stepele montane), fluviilor mlaștinilor ca marginale (a 3-a lume geografică) sau inhospitaliere habitatului trebuie rețușată și nuanțată de la caz la caz. Prezența obsedantă a omului în aceste arealuri, a transformat aceste bariere naturale — în special munții, care de fapt au îndeplinit rolul unor centuri de securitate — în căi de comunicație etnoculturală, rute de schimburi comerciale și nu în ultimul rînd în bazine de materii prime. În mod cert eventuala expansiune geografică a volumului zonelor extra-europene ar fi fost benefică.

Nagy Pienaru

FRANÇOIS CHAMOUX, *Civilizația elenistică*, 2 vol., Edit. Meridiane, București, 1985, 584 + 228 p.

După ce, în 1963, François Chamoux încredințează tiparului prestigioasă sinteză *Civilizația greacă în epocile arhaică și clasică*, distinsul istoric francez oferă publicului o nouă operă de valoare — continuare firească a celei menționate — și anume, *Civilizația elenistică*. Cuvîntul „elenistic” nu a existat în greaca veche; cercetătorii moderni s-au crezut în drept să-l făurească pornind de la termenii antici *hellenizô* (folosit, de pildă, de Platon în *Menon*, 82 b)¹ și *hellenismos*, care desemnau „achiziționarea limbii și a stilului de viață ale grecilor de către non-greci”².

Cuvîntul *Hellenismus* a fost introdus în istorie de savantul german J. G. Droysen, pe la jumătatea secolului XIX (p. 14). Asupra granițelor în timp ale perioadei elenistice — perioadă marcată de o profundă originalitate —, savanții n-au ajuns la un acord unanim; pe bună dreptate însă, Fr. Chamoux insistă asupra adevărului că în istorie „evoluția civilizației și a moravurilor (...) nu are loc niciodată brutal” (p. 21). Acumulări lente, insesizabile de cele mai multe ori în contemporaneitate, conturează după ani și ani noua configurație a unei societăți date, chiar dacă evenimente importante sub raport militar, politic par să tragă linii drepte între diferitele perioade. Admițînd că se pot aduce argumente serioase care ar modifica cu cîteva decenii situarea în timp a începutului perioadei elenistice, Fr. Chamoux își fixează ca punct de plecare a studiului său anul 336 î.e.n., an în care Alexandru ajunge „pe neașteptate la puterea supremă”, fiind ovaționat ca rege de adunarea poporului macedoneean, în urma asasinării tatălui său, Filip al II-lea (p. 21, 23). Ca moment care ar putea delimita încheierea perioadei elenistice, cei mai mulți specialiști s-au oprit asupra bătăliei de la Actium (31 î.e.n.), bătălie purtată nu numai între Octavian și Antoniu, ci și între „două tipuri de civilizație, una îndreptată spre Egiptul lagid și Asia elenizată, cealaltă dominată de Roma și tradiția latină” (p. 22).

Fr. Chamoux a dedicat celor trei sute de ani de civilizație elenistică un volum de pagini — poate și de muncă — aproape dublu față de cel închinat mileniului străbătut de Grecia arhaică și clasică. Istoricul oferă cititorilor un adevărat monument de erudiție. Dar, cu onestitatea și luciditatea omului de știință, el formulează o serie de rezerve asupra reușitei unei sinteze privind o perioadă mult frământată, prezentînd altele trăsături noi — deși axate pe temelii clădite cu secole înainte — și asupra căreia izvoarele vorbesc cu zgîrcenie, atunci cînd nu lipsesc cu totul ... (p. 14—20, 512), iar tăcerea pietrelor trebuie respectată³. Autorul își consideră opera drept un eseu (p. 11), ceea ce îi îngăduie o structură mai laxă (mă voi explica), fi permițe să desfășoare o bogăție de idei și informații, care ridică cititorului sumedenie de întrebări, răspunsurile fiind însă date cu subtilitate și răspîndite pe un spațiu de sute de pagini, așa încît un cititor mai puțin avizat cu greu le poate decela. Fr. Chamoux ne avertizează de la început: „Istoria elenistică este alcătuită din amănunte și se lasă greu de prins în formule” (p. 11). Îmi permit să spun că istoria omenirii este în general o lungă suită de amănunte; evenimentele cruciale sînt rare, cit despre formule, desigur, orice perioadă frământată se delimitează cu greu, iar erudiția — în istorie, prin excelență — nu se prea conciliază cu formulele. Sînt totuși citeva elemente care se cereau mai bine precizate. În nici un caz nu s-ar justifica încercarea vreunei scuze pentru cutezanța de a mă delimita în unele privințe de istoricul

francez; autoritatea sa științifică este mult prea bine cunoscută, așa încît orice „explicație” în direcția amintită ar fi nu numai de prisos, dar și o lipsă de decență. De aceea voi trece direct la subiect. Mă refer, de pildă, la problema cetății. Autorul vorbește despre „supravețuirea cetății grecești în cadrul statelor elenistice” și dedică acestui postulat un capitol cuprinzînd zeci de pagini. „Cetatea supraviețuiește și-și joacă în continuare rolul: ca rămîne cadrul — citim mai departe — în care se desfășoară, cu durerile și bucuriile ei, existența gre-cului de rînd” (p. 247, vezi și întregul capitol — p. 245—315). Este adevărat, instituțiile de bază ale cetății, cunoscute din epoca clasică, continuă să viețuiască și să-și exercite de cele mai multe ori prerogativele. În foarte numeroase inscripții de epocă se va găsi consemnat: „Sfatul și Adunarea poporulul au hotărît...” (p. 251). Dacă Atena își păstrează prestigiul „ca focar de cultură și centru intelectual al lumii grecești” (se aduce mărturia unui decret amficionic din anul 125 î.e.n. — p. 286), istoricul subliniază că marea cetate își pierduse puterea politică și militară după înfrîngerea de la Cheronea (338 î.e.n.), că războiul lamiac, considerat drept o ultimă tresărire a cetăților grecești împotriva Macedoniei (p. 72), aduce Atenei pierderi incalculabile — căcl asediul Lamiei (323—322 î.e.n.), se conjugă cu „dezastrul marinei ateniene” din apropierea insulei Amorgos și cu înfrîngerea de la Craunon, în Tesalia (p. 73). Cîteva decenii mai tîrziu, războiul hremonidiac (267—262 î.e.n.) dovedește „trăinicia cuceririi macedonene asupra Greciei peninsulare” (p. 134). Garnizoane macedonene staționau de mult timp, chiar dacă cu intermitență, în numeroase cetăți grecești, printre care Atena și Corint, iar prezența unei garnizoane străine era „resimțită ca o subjugare”⁴. Pe de altă parte, în perioada elenistică, jocul politicii externe nu mai aparține cetățenilor, ci regatelor și aceloră dintre ligile grecești care, sustrăgîndu-se hegemoniei monarhice, reușiseră să facă — cum spune Plutarh — din mai multe cetăți „un singur corp și o singură putere”⁵. Ce mai rămîne atunci din realitatea și din idealul de autonomie al statului-polis, ideal la care „nici o cetate nu putea să renunțe fără să se nege pe sine”?⁶. Trebuie să admitem că cetatea elenistică este un dat istoric nou, o realitate deosebită de cetatea clasică. Cred de aceea că formularea pe care o aflăm la pagina 374 — faptul că personalizarea extremă a puterii în regatele elenistice „a coexistat atît de mult timp, fără a-l distruge, cu cadrul social, politic și spiritual al cetății grecești, mereu vii, (...) conferă epocii elenistice uluitoarea ei originalitate” — această formulare, deci, se cerea mult nuanțată. În aceeași ordine de idei trebuie subliniat că Fr. Chamoux însuși nu consideră cetatea greacă ca pe o entitate egală cu sine de-a lungul secolelor. La pagina 258, autorul relevă faptul semnificativ că o serie de decrete onorifice mărturisesc „o anumită degradare a instituțiilor tradiționale a căror eficiență scădea”. Și mai departe se menționează un fenomen de neconceput în epoca clasică: scoaterea la licitație a dreptului de cetățenie, „acest privilegiu fundamental”, acordat odinioară „cu titlu individual, ca o favoare deosebită” doar „în împrejurări cu totul excepționale” (p. 290). Să mai amintim că, în vrenurile clasice, oșteanul era cetățean, iar cetățeanul era oștean⁷ — bineînțeles, în limitele unei anumite bunăstări materiale, căci comunitatea clamată „a celor de o seamă” nu s-a suprapus nici în zorii istoriei cetății unei realități date⁸ — în timp ce, începînd cu ultimele decenii ale sec. IV, noii stăpîni ai Greciei elenistice folosesc aproape pretutîndeni trupe de mercenari, ceea ce face ca cetățeanul să se simtă adesea străin și lipsit de apărare pe meleagurile de baștină.

În Prefața la ediția franceză și în repetate rînduri în cuprinsul lucrării se relevă cu deplin teamei dificultățile pe care le are de învins cercetarea științifică a epocii elenistice: „Lipsesc datele numerice și statistice care ne-ar permite să urmărim cu precizie evoluția corpului social” (p. 7); istoricul poate dispune de inscripții extrem de numeroase, multe dintre ele însă sînt mutilate sau prezintă dificultăți de limbă și nu oferă „în nici un caz (...) viziuni de ansamblu” (p. 17—18); literatura de epocă este în mare parte pierdută, unele opere sînt păstrate fragmentar (p. 15); dar înfrîngînd, în măsura posibilului, aceste neajunsuri — printr-o muncă în ani și apelînd, la nevoie, și la alți specialiști (p. 11) — autorul, preocupat doar de dorința de a da o „carte de bună credință” (p. 12), ține să precizeze că el „evită ideologiile și sistemele, preferînd să discearnă faptele de civilizație prin studiul exemplelor concrete” (p. 11). Cu toate aceste precauții — și s-ar mai putea cita multe altele — aflăm în carte unele considerații generalizatoare care, după părerea mea, nu se pot susține. „În ciuda înmulțirii eliberărilor — citim la pag. 7 —, „rolul sclavilor, mai numeroși ca altădată, rămîne esențial la țară, ca și la oraș (...)”. Pe ce bază se face această afirmație? Ce zone și ce vremuri anume, cuprinse în perioada elenistică, se au în vedere? „Se pare — scrie autorul — că, în afara minelor și a proprietăților regale ale Seleucizilor și Atalizilor, nu a existat niciodată o mare concentrație de sclavi. Totuși, numărul total al acestora crește probabil începînd din secolul II (...)” (p. 271). Informația nu justifică, cred, formularea prea cuprinzătoare de la p. 441, prin care pornindu-se de la traiul lipsit de griji materiale al cetățenilor, considerați de istoric drept un „grup de privilegiați” — se afirmă: „regăsim aici ideea fundamentală că întreaga societate antică se bazează pe sclavie”. A. B. Ranovici, care a scris înainte cu decenii o carte de valoare

— *Elenismul și rolul său istoric* — și care nu „evită ideologiile”, ajunge — greșit, îmi permit s-o spun — la o concluzie similară cu aceea a lui Fr. Chamoux; Ranovici socotește perioada elenistică, parte integrantă a societății sclavagiste⁹. Trebuie spus însă că istoricii ca M. Rostowzew¹⁰, E. Bikerman¹¹, W. W. Tarn¹², D. M. Pippidi¹³, analizând un număr important de izvoare de epocă, ajung la încheierea că în regatele elenistice, din afara zonelor europene, pământurile aflate direct în stăpânirea monarhilor (βασιλική χώρα), „ca și teritoriile grecești autonome (πολιτική χώρα συμμαχία), erau puse în valoare în cea mai mare parte, dacă nu exclusiv, de țărani băștinași”¹⁴, consemnați în documente sub numele de λαοί, și care nu aveau un statut de sclavie, ci unul de aservire: erau legați de pământ în virtutea principiului ἰδία atestat, cu anume diferențieri, atât în zonele asiatice, cât și în Egipt (în regatul lagid, dependența de un anume loc — ἰδία — afecta și alte pătri sărace, nu numai lucrători ai pământului). De aceea, date fiind numărul mare de sclavi, cât și prezența unor mase de oameni care munceau sub apăsarea altor legiuiri, cred că este îndreptățit să socotim că societatea elenistică nu era doar sclavagistă, era și sclavagistă. De altfel, traiul populațiilor aservite — unele apartinătoare vechilor obști țărănești¹⁵ —, traiul lor, deci, a cunoscut unele modificări în timp, asupra cărora nu este locul să ne oprim acum; destul să spunem că — după M. Rostowzew — principiul ἰδία continuă să funcționeze și sub stăpânirea romană, istoricul văzând în acei lucrători ai pământului, legați de glie, viitorii coloni ai Imperiului roman¹⁶.

În fața unei lucrări de o atare complexitate, în care analize magistrale se înalță cu amănunte colorate, redându-ne suflul viu al epocii, o anume neconcordanță între două pasaje abia dacă ar mai trebui luată în seamă; dar fiind vorba de o zonă care ne este prea apropiată, ne permitem, totuși, s-o semnalăm. Este vorba de situația geografică a geților. La p. 26 se menționează că Alexandru îi învinge pe geți „dincolo de fluviu” (adică, la nord de Dunăre — *n.n.*), în timp ce la p. 102, localizându-se mai multe triburi barbare, geții sînt înghesuși între Balcani și Dunăre. Desigur, prin incursiunile lor, „geții cunoșteau din timpuri imemorabile” drumul „spre SV, pe valea Oescului și apoi a Strymonului, spre Macedonia”¹⁷, dar locurile de pornire către aceste meleaguri erau „sudul și estul Carpaților”¹⁸.

Date fiind multitudinea problemelor și profunzimea la care sînt ele tratate în opera lui Chamoux, travaliul traducerii a cerut — faptul trebuie subliniat — o muncă asiduă, plină de răspundere, care implica nu numai solide cunoștințe de ordin lingvistic, dar și o largă informație istorică, filosofică, estetică — pe scurt, o anume orientare în cotidianul și spiritualitatea epocii. Se poate spune că, în general, traducătoarea s-a achingat în bune condiții de sarcina asumată, găsind de multe ori soluții remarcabile în transpunerea românească a cărții. Acestea fiind spuse, cu regret trebuie să semnalăm câteva puncte în care textul în limba română se îndepărtează de originalul francez, uneori alterându-i chiar sensul. Să luăm câteva exemple. La p. 516 citim: „Aristotel consideră că înaintea cunoașterii concretului trebuie să se afe meditația interpretativă”. Or, textul în original (p. 446) sună așa: „Aristot tient que la connaissance du concret doit précéder la méditation interpretative” — ceea ce este cu totul altceva! Trebuie arătat că cele spuse în continuare confirmă întru totul litera originalului, în vreme ce fraza amintită este în contratimp cu întreaga activitate științifică a Stagiritului. La p. 190—191, text rom. (165, text fr.) și 246, text rom. (210, text fr.), din cauza unor erori aparent banale de traducere, se indică greșit durata dinastiei seleucidice (în primul caz), a dinastiei selucidă și lagidă (în cel de-al doilea caz). Citatul din Racine de la p. 227 (text fr., p. 193) nu are înțeles în versiunea românească. Mă opresc aici, nu fără a-mi exprima încă o dată regretul că am fost obligată să fac aceste câteva remarci și nu fără a semnală că textul românesc este grevat de numeroase greșeli de tipar.

Cecilia Ioniță

NOTE

* După datele bibliografice de care dispunem, *Civilizația greacă* a fost republicată în Franța în Casele de editură Éditions Flammarion-Éditions Arthaud, Paris 1977, iar *Civilizația elenistică* a văzut lumina tiparului în aceeași instituție, în 1981. Trebuie menționat că Editura Meridiană și-a îndeplinit o datorie față de cultura românească oferind cititorilor ambele lucrări. În patru volume, în același an, 1985.

¹ Platon, *Œuvres Complètes*, tome I, traduction nouvelle et notes par Léon Robin, Éditions Gallimard, 1950.

² Vezi Claire Préaux, *Le monde hellénistique*, Presses Universitaires de France, tome premier, Paris 1978, p. 5.

³ Vezi Pierre Vidal-Naquet, *Vlădătorul negru*, Edit. Eminescu, București 1985, p. 229.

⁴ Claire Preaux, *op. cit.*, p. 426.

⁵ Plutarh, *Philopoimenos*, VIII, în *Vieți paralele*, Edit. Științifică, București 1963.

⁶ Jean Pierre Vernant, *Mythe & société en Grèce ancienne*, François Maspero, Paris 1974, p. 47.

⁷ Vezi J. P. Vernant, *op. cit.*, pp. 51—56.

⁸ Vezi Zoe Petre, *L'idéologie de la polis archaïque : réflexions préliminaires*, în „Cahiers roumains d'études littéraires”, 1/1988, Édit. Univers, București, p. 13.

⁹ A. B. Ranovici, *Elenismul . . .*, Editura de stat pentru literatură științifică, București, 1953, p. 20 și passim.

¹⁰ M. Rostowzew, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, erstes Beiheft zum Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete, Druck und Verlag von B. G. Teubner, Leipzig—Berlin 1910, p. 66—67, urm., 258—259, urm., 306.

¹¹ E. Birkerman, *Institutions des Seleucides*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1938, p. 74—75, 78, 178—179, passim.

¹² W. W. Tarn, *La civilisation hellénistique*, Payot, Paris 1936, p. 130—131, passim.

¹³ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, Edit. Științifică, București 1958, p. 126—128, urm.

¹⁴ D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 126.

¹⁵ *Ibidem*, p. 127—128.

¹⁶ M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 310—311.

¹⁷ Vasile Pârvan, *Getica*, Edit. Meridiane, București 1982, p. 47 (71).

¹⁸ *Ibidem*.

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieții științifice, Cartea românească și străină de istorie, în care se publică materialele privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sînt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului. Numele autorilor va fi precedat de inițială. Titlurile revistelor citate în bibliografii vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale. Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Corespondența privind materialele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa colectivului de redacție, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București — 71247

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI

REVISTA DE ISTORIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

— SERIA ARTĂ PLASTICĂ

— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

— SÉRIE BEAUX-ARTS

— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Geneza oraşului medieval în viziunea istoriografiei româneşti.

Învăţământul preuniversitar în Evul mediu.

Mişcarea comunală în Europa apuseană.

Imagini spaniole ale epopeii româneşti conduse de Mihai Viteazul.

Matei Basarab înainte de domnie.

Carte şi societate în Bucureşti la începutul epocii moderne.

Nicolae Iorga şi Revoluţia franceză.

Impactul revoluţiei franceze asupra lumii hispano-americane.

Consideraţii privind cauzele prăbuşirii Veneţiei.

C. A. Rosetti. Mărturii inedite.

Învăţământul rural în perioada 1859—1918. Începuturi şi dezvoltare.

Problemele învăţământului în Parlamentul român. Pe marginea criticii reformelor şcolare a lui Take Ionescu.

Ecoul unor evenimente istorice româneşti în presa norvegiană.

Oamenii de ştiinţă şi viaţa politică a României.

Aspecte privind comerţul exterior al României în ajunul primului război mondial.

Legislaţia electorală în România după Marea Unire.

Cooperarea românească interbelică între deziderate şi realităţi.

Tratatul de comerţ şi navigaţie româno-englez din 6 august 1930.

Poziţia statelor europene faţă de războiul italo-etioopian văzută de diplomaţia S.U.A.

RM ISSO 567—630

43 956